

A polgári radikalizmus filozófiai-világnézeti alapjai*

FUKÁSZ GYÖRGY

4. A radikalizmus eklekticizmusa a módszer terén

Hasonló a helyzet a *módszerbeli* elképzeléseivel is. Jászi a tudomány módszereiről sokat ír, de egységes módszertani elvei ugyanúgy nincsenek, mint ahogyan nincsen egységes, szilárd filozófiai elmélete. Valamilyen filozófiához eljut — mert szüksége van a filozófiai alapra, de ez a filozófia — módszerbeli elveiben is — igen vegyes, eklektikus, s mint az előzőkben már láttuk, saját magának igyekszik eklekticizmusához elvi alapot is teremteni, igazolni, hogy a szociológusnak minden módszert alkalmaznia kell, így épít biztos alapokra.

a) A „tények” pozitivistá jellegű megítélése

Egy alapgondolat azonban végighúzódik a módszer tekintetében kialakult elképzelésein: éspedig a *pozitívizmus* azon alapeszméje, hogy a *tényeket* kell mindenütt kutatni, csak a tények alapján élhet, dolgozhat a tudomány. A tények jelentőségét hangoztatja a dogmatikus szemlélettel szemben — és ez helyes. A tények szigorú számbavétele az első lépcsőfok a dogmatikus veszélyek leküzdésében. De kérdés, hogy szociológusunk hogyan dolgozik a tényekkel? Jászi ebből a helyes kiindulópontból pozitivistá következtetéseket vont le, a tények fetiszálása felé haladt. Nagyra tartotta, ha valaki a tények alapján dolgozik — ugyanakkor nem túl nagy jelentőséget tulajdonított a kutató elméleti-filozófiai állásfoglalásának, és az elért eredményeknek.¹³⁹

Mindenesetre a tények iránti vonzalom jó hatást is gyakorolt Jászira. Somlóhoz írt levelében olvashatjuk: „Tények, ismét tények és újra tények” — a tényeket kell kutatni, ő maga is a tényekkel akar foglalkozni, s ezt úgy kívánja elérni, hogy történelmet, gazdaságtant akar tanulni.¹⁴⁰ Ebből jut el ahhoz a megállapításhoz, hogy: „Az egyedül komoly szociológiai munka: a gondosan megfigyelt tényeken alapuló synthézis.¹⁴¹ Majd örvendezve írja

* A tanulmány első része a Magyar Filozófiai Szemle második évfolyamának 1—2. számában jelent meg.

¹³⁹ vö. Jászi cikkével (könyvismertetés): Az antik kapitalizmus. Huszadik Század, 1908. I. Követeli, hogy tények alapján vizsgálja meg: kapitalizmus volt-e az antik világban?

¹⁴⁰ J. levele Somló Bódoghoz, 1903. XI. 30. (O. Sz. K. kéziratár). Később is efelé haladt, erről tanúskodik ugyancsak Somlóhoz 1909. VII. 4-én írt levele (O. Sz. K. kéziratár).

¹⁴¹ J. levele Somlóhoz. 1906. I. 22. (O. Sz. K. kéziratár).

következő levelében, hogy „rendkívül erősödik érzékem a tényekkel és a pozitívumokkal szemben”.¹⁴²

b) *Indukció és dedukció*

A tények vizsgálata mint követelmény azonban nem elegendő alap számára ahhoz, hogy el tudjon igazodni az *indukció és dedukció* módszertani elvei között. Hol dedukciós módszere helyességéről ír¹⁴³ — s eléggé ellentmondva a tényekkel kapcsolatos egyéb követelményeinek, ismeretek nélküli dedukálásról beszél —, hol az indukciót tartja egyedül megfelelő módszertani alapnak.^{143a} Nem juthatott e kérdésben dűlőre, mert ehhez a dialektikus szemléletre volna szüksége, amelytől Jászi — láttuk a megelőző részekben — igen távol állott. Egyes helyeken azonban megközelíti az indukció és dedukció egységének helyes felismerését, — s ebben is a fel-felvillanó dialektika érződik. Közgazdasági tanulmányairól állapítja meg, hogy azok „alkalmasaknak látszanak, hogy az indukció és a dedukció helyes viszonyára elvezessék az embert”.¹⁴⁴

A tények követelése, a dogmatikus módszerek elleni harca ismét a *marxizmus elleni* következtetések levonására készíteti Jászit. A tények vizsgálatát követeli,¹⁴⁵ Marx állítólagos dogmatikus felfogásával szemben is. Jászi tehát azok sorába is beállt, akik Marxot dogmatizmussal rágalmazzák. Ezt a követelményt rendszeresen alkalmazta minden megvizsgált könyvvel kapcsolatban, elég nagyszámú könyvismertetései során is.¹⁴⁶

c) „Természettudományos” módszer a szociológiában

Módszertani elképzeléseivel kapcsolatban még egy jelentős problémával találkozunk: az a *természettudományos módszerek követelése*. Sajátságosan fejeződik ki vulgáris, leegyszerűsítő felfogása e kérdésben a módszertani elvek síkján. A társadalom kutatására egyszerűen át kívánja ültetni a természettudományos módszereket. Ezen módszertani alap elsajátítását akarja szorgalmazni tanítványainál is.¹⁴⁷ Látja, hogy társai (elsősorban Méray Horváth Károly) nem érnek el eredményeket e téren, de a természettudományos módszer alkalmazása nagyon megragadja.¹⁴⁸ Ebben a francia szoció-

¹⁴² J. levele Somlóhoz. 1906. II. 1. (O. Sz. K. kéziratár)

¹⁴³ Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. III. 2. (Pártt. Int. Arch.) 507 (33) B/30. „Egy egész csomó dolgot, melyet ismeretek nélkül dedukáltam, magamban, Le Dantec szóról-szóra megerősített.”

¹⁴⁴ Lásd 140. jegyzet második felét.

¹⁴⁵ J. Tíz év. Huszadik Század, 1910. 8. old. „A várt Zusammenbruchnak semmi nyoma.” (6. old.) „A társadalmi tényeket kell vizsgálni.” (7.) Hogy mit ért társadalmi tényeken, erre talán Durkheimtől lehet a legvilágosabban választ, idealista választ kapni. L. Durkheim: A szociológia módszere. 32. old.

¹⁴⁶ Pl. Jászi: Small szociológiája. Huszadik Század.

¹⁴⁷ Jászi: A társadalomtudományi Szabad Iskola. Demokratia-páholy. Bp. 1906. 70. sz. Nem annyira bizonyos új eredmények közléséről van itt szó, mint inkább a természettudományok módszereinek alkalmazásáról a társadalmi jelenségek egész komplexumára.

¹⁴⁸ Jászi levele Somlóhoz, év megjelölése nélkül X. 18-án. „Egyre szilárdabb meggyőződésem, Méray rendszere egész rossz lehet, de a kulcs csakis azon a mezőn kereshető, melyen ő halad.” (O. Sz. K. kéziratár.)

lógusok jelentős hatása is megmutatkozik. Főként az apriorisztikus elveket támadja erőteljesen, melyek „arculverése minden természettudománynak”.^{148a}

S ezért állítja szembe a dogmatikus módszerrel a természettudományi módszert. „A természettudományi nézőpont . . . fő jellemvonása, hogy nem önkényesen felvett premisszákból indul ki, hanem a tényeket vizsgálva igyekszik az azok felett uralkodó törvényeket felfedezni.”^{148b}

Jászi gondolatában helyes mag az, hogy a társadalomtudománynak is *egzakt* tudománnyá kell fejlődnie, s ez csak a tények vizsgálatával következhet be. Ez igaz. A természettudományi módszerre való törekvés mellett éppen ezért pozitív jelenség, hogy Jászi — aki a pszichológiai mozzanatokat túlbecsüli — a pszichológiai módszer bírálatának igényét, valamint a közgazdaság tanulmányozásának módszertani jelentőségét hangoztatja.^{148c}

De ebből kiindulva a társadalomtudományban a természettudomány módszereinek alkalmazását követelni: ez annyit jelent, mint összekeverni a tudományok ezen két nagy csoportját.

Jászi elképzelése figyelmen kívül hagyja a természettudomány és a társadalomtudomány közötti egységen belüli minőségi különbségeket, amely különbségeknek ezek módszerében is kifejezésre kell jutnia.¹⁴⁹

Filozófiai-elméleti nézeteiben, módszertani nézeteiben egyaránt megmutatkozik: Jászi nem a dialektikus materializmus és a történelmi materializmus alapján állt.

Módszertani nézeteiben is alapvető hibaként húzódik végig, hogy nem ismeri a materialista dialektika tudományát: ebből származik a sok tévelygés, a természettudományi módszerek, az indukció és dedukció viszonya, a tények nem helyes pozitivisták értékelése stb. körül.

5. Radikalizmus és vulgármaterializmus

Jászi eklektikus világnézetében jelentős szerepet kapott a materializmusnak egy sajátos vulgáris formája is. Fentebb megemlítettük, hogy

^{148a} Jászi levele Somlóhoz. 1904. X. 9. Pikler belátásos elméletét, „psziho-üreségnek” nevezi. Ugyanerről van szó 1905. III. 15-i levelében is: „Mi egy borzasztó módszer áldozatai vagyunk, mely abból áll, hogy valaki hónapokon (keresztül) képes gondolkodni azon, hogy vajon van-e bennünk valami, ami eleve tudja, hogy a fehér és fekete sárgát fog adni?? . . . az ilyen módszer és gondolkodási mód arculverése minden természettudománynak. Így a talmudisták gondolkozhattak, nem mi a Darwinok, Huxleyk, Pasteurök utódai.” „. . . Milyen mélyen benne voltam az *elzüllési processusban!*” — írja levele végén. Ez a levél az idealista szemléletnek is éles bírálatát adta.

^{148b} Jászi levele Somló Bódoghoz. Páris. 1905. III. 1. (O. Sz. K. kéziratár.): A szociológusnak úgy kell eljárni, mint a természettudományos kísérletezőknek; „. . . mindig tények alapján”. Erről tanúskodik Jászi Somlóhoz írt másik, 1905. VI. 16-i levele is. „Tanulok biológiát. Mindenesetre kitérő módszertani eszköz, hogy az ember hozzászokjék a pontossághoz és a szigorúsághoz. Egyenesen létkérdése a szociológiának. . . A Le Dantec gyönyörű könyvei a legkitérőbb kalauzok erre az útra“.

^{148c} Uo. „Beható kritika alá fogom vonni a pszichológiai módszert, mely azt hiszem, mint segédeszköz szerepelhet. De minthogy a lélek pusztá epiphenomenon, semmikép sem lehet a szociális történés oka . . . Tanulni fogok közgazdaságot . . . Ez a legfontosabb, komoly tudományos feladat.” Jászi a Bécsi Magyar Ujság hasábjain (1923. VII. 31.) foglalkozik Adam Smith munkásságával.

¹⁴⁹ Vö. Marx: Tőke I. köt. 10—11. o. Marx a Tőke előszavában részletesen elemezte a társadalomtudomány módszere, pontosabban a politikai gazdaságtan módszere sajátosságait, szemben egyes természettudományokkal.

Jászi filozófiai nézeteinek egyik fő vonala: természettudományos világnézet, módszer kidolgozása a természettudomány számára. Ebben a törekvésében Jászi Oszkár helyenként a *vulgármaterializmus* felé közelített.

A történelmi materializmus ellen felhozott vádjaiával foglalkozva láttuk, hogy ezek között gyakoriak azok az állítások, amelyekben Jászi a történelem materialista felfogását leegyszerűsítéssel, egyoldalúsággal, — tehát lényegében vulgáris szemlélettel vádolja. Láttuk, hogyan hamisít Jászi, amikor azonosítja a történelmi materializmust a vulgármaterializmussal. Amit a történelmi materializmustól kért számon — „táplálkozási materializmus”, a „tudat szerepének lebecsülése”, „az egyén szerepének semmibevevése”, „kizárólag gazdasági tényezőknél a figyelembevétele” stb. — mindez a vulgáris materializmus teóriája s a vulgármaterializmus ezen hibáit Jászi a történelmi materializmusra akarja ráfogni.

S bár a történelmi materializmust vádolja leegyszerűsítéssel,¹⁵⁰ lényegében maga jut el ilyen vulgáris nézetekhez. Abból a körülményből, hogy Darwinból indult ki, még nem következik, hogy szükségszerűen vulgármaterialista nézeteket kell vallania. Darwinból sokféle ágazik el az út. Ismeretes, hogy a marxista filozófia egyik forrása a darwini fejlődéstudomány. De Darwinból kiindulni és a materialista dialektikát el nem fogadni: ez a darwini gondolat eltorzításához, a Darwin tudományos eszméiből levont filozófiai, világnézeti állásfoglalás elsőkélyesítéséhez vezet. Ez természetesen nem kizárólag vulgáris materializmus, vulgáris evolucionizmus formájában történhet, ismeretes, milyen sokféle módon próbáltak Darwin meghamisításából reakciós világnézeti tőkét kovácsolni. (Kétségtelen, hogy a darwini örökség felhasználása Jászi világnézetében a vulgáris materializmus felé vezet.)

a) *A radikalizmusban jelentkező mechanikus determinizmus*

Jászi elfogadja, vallja a *determinizmus* elvét. Találunk ugyan munkáiban olyan gondolatokat, amelyek a determinizmus elvének módosítására, lerontására irányulnak (pl. „A történelmi materializmus állambölcséleté”-ben olyan gondolatokat fejt ki, amelyek szerint a determinizmus nem csupán az anyag, de az anyag és erő kölcsönhatásában érvényesül,¹⁵¹) de alapjában determinista maradt. Kérdés: hogyan érti ezt a determinizmust? Szabó Ervinhez írt egyik levelében, melyben arról kesereg, hogy mennyire nem ért a természettudományokhoz, másrészt mennyire nem lehet a szociológiában komoly természettudományos ismeretek nélkül dolgozni, azt írja, hogy „Marad vigasznak, a legkérlelhetetlenebb s *legmechanisztikusabb* determinizmusról való egyre erősebb meggyőződésed”.¹⁵²

¹⁵⁰ Vö. 52., 53., 54., 55., 56. jegyzetekkel.

¹⁵¹ I. m. 149. o. Nyilvánvaló, hogy a lelki élet... bevonása az csemények magyarázatába a determinizmus elvét nem zárja ki. Hogy a történelmi fejlődés bizonyos fokán mi érhető el, az a körülmények rendjétől és az idegrendszer fejlődési állapotától függ. Az álláspont nem lesz kevésbé determinista azért, hogy az idegrendszer munkáját is számbavesszük, csak automatikusból organikus lesz, mely *pusztán anyagi magyarázat helyett az anyag és erő kölcsönhatásáról beszél.*” (Kiemelés tőlem. F. Gy.)

¹⁵² Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. III. 2. (Párttört. Int. Arch. 507/33/b/30. (Kiemelés tőlem F. Gy.) Vö. a 27. sz. jegyzettel.

Tehát amennyiben a materializmus felé tolódik, annak mechanikus formáját veszi mérvadónak, felfogása mechanisztikus. A determinizmusa — „természettudományos determinizmus”.^{152a}

b) „Táplálkozási materializmus”

Emlékszünk, mily éles szavakkal bélyegezte meg Jászi a történelmi materializmust, mert az — állítólag — valamiféle táplálkozással stb. összefüggő materializmus. Igaz, hogy ez még 1903-beli véleménye. Azonban 1911 Jászija már nem is tartja olyan megvetendőnek a „táplálkozási problémákat”, egyik cikkében részletesen foglalkozik az ún. „táplálkozási materializmus” problémáival, s komoly szavakkal ír a konyha forradalmának óriási jelentőségéről az intellektuel életében. Jászit a táplálkozás érdekli, s a „táplálkozási materializmus” zászlaja alatt eljut olyan megállapításhoz, Sombart nyomán, hogy „A táplálkozás mikéntje meghatározza a lelki életet”. Így hamisítják meg a materializmust, így próbálják azt harcéptelenné tenni. Arról is ír a továbbiakban, hogy a proletár családi tűzhelyének szétrombolása a kapitalizmus által mily nagy jelentőségű. S levonja a következtetést: „A szabad, individualis, a mohóságig intellektuel, a régi értékeket racionálisan bíráló modern ember kialakulásához hatalmasan járul hozzá a konyha forradalma.”¹⁵³

Tehát, amit korábban a történelmi materializmus nyakába kívánt varrni, maga kezdi azt hirdetni néhány évvel később. Jászi determinizmusa naturalista, vulgarizáló determinizmus,^{153a} ez különösen akkor válik világossá, amikor a társadalmi folyamatokat természeti törvényekkel akarja megmagyarázni. A művészet keletkezését vulgáris módon „energia-felesleg” felszabadulásával akarja megmagyarázni.^{153b} Az anyagi társadalmi viszonyoktól, a társadalom gazdasági alapjából elszakított mechanikai, biológiai analógiák a társadalmi törvényt merő frázissá degradálják.¹⁵⁴

c) *Biologizálás. Természettudományi törvényekkel helyettesíti a társadalomtudomány törvényeit*

Jászi a természettudományos világnézet utáni törekvés közben jut el odáig, hogy jelentősen túlértékeli a természettudományoknak a társadalom-

^{152a} Jászi levele Somlóhoz. 1908. V. 28. (O. Sz. K.) Örvend annak a tudományos változásnak, amely engemet a Pikler-féle légüres racionalizmustól a természettudományos determinizmus mezejére átvezetett”.

¹⁵³ Jászi: Aschinger, Világ, 1911. VII. 22. 1—2. o. Ebben a cikkében többek között arról írt Jászi, hogy „A történetírás, mely kialakulóban van... elsősorban az anyagi szükségletek mikénti kielégítésében keresi a társadalmi fejlődés indító okát.” (Ebben a meghatározásban — amely a szubjektivista történetfelfogással száll szembe helyesen közeledik Jászi a termelési mód meghatározó szerepe elismerése felé. Azonban nem a *termelési mód*ról beszél, hanem az anyagi szükségletek mikénti *kielégítéséről*. S ennek meg is van a célja.) A következőkben Aschinger étterem- és cukrászdarendszerének előnyeiről olvashatunk sok dicsérő szót.

^{153a} Vö. Molnár Erik: A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái c. könyvében tett megállapítását a pozitivista szociológia idealista voltának módszertani alapjáról (30—31. o.).

^{153b} Vö. Jászi: Művészet és erkölcs. 137—145. o.

¹⁵⁴ Vö. Szigeti: A magyar szellemtörténet bírálatához. Filozófiai Évkönyv. 1952. 180. o.

tudományok fejlődésében vitt szerepét. Kétségtelen, hogy a tudomány — s így a természettudomány fejlődése is, — közvetlen alapját alkotja a világnézeti fejlődésnek. A marxizmus fel is tárja ennek óriási jelentőségét, kiemeli, hogy mennyire fontos a természettudomány legfrissebb eredményeinek számon tartása, ezen eredmények filozófiai általánosítása. De gyökeresen ellentétes a marxista filozófia álláspontja Jászi véleményével, aki a társadalomtudományok fejlődésében a biológia fejlődésének kihatását keresi.¹⁵⁵ Ez a vizsgálódás egyenesen vezet a fajelmélethez, az „ember faji körülményeinek vizsgálatához”, egyenes az út az ún. eugenikához. A tények ismeretében el kell utasítani Csécsy Imre véleményét, aki kereken tagadja, hogy Jászinak a vulgáris materializmushoz köze lett volna.¹⁵⁶ Egyébként maga Jászi is elismeri egyik levelében, hogy milyen erősen tolódik — többek között — a vulgármaterializmus irányába.¹⁵⁷

Amikor a „szociológia Newtonját és Darwinját” követeli türelmetlenül,¹⁵⁸ elárulja, mi volt az összekötőkapocs, amelyen keresztül bizonyos *szociáldarwinista*, reakciós eszméihez eljutott. A darwini fejlődésgondolat nem dialektikus felfogása, bár bizonyos dialektikus csírák fel-felvillannak és ebben nem kis szerepe van a darwini eszmék hatásának, erejének! — Tehát egy torz fejlődéskoncepció, *vulgáris evolucionista* világnézet a kapocs a szociáldarwinizmushoz. Darwin és a szociológia viszonyának firtatása ezt takarja Jászi működésében.¹⁵⁹

A szociáldarwinizmus főként a *faji* kérdések „tanulmányozásában” kap nagy szerepet Jászinál. Jászi az eugenikai vitákban rendszeresen részt vesz — mint az az előbb idézett, Apáthyhoz írt leveléből is kitűnik. — „Fajromlás és fajnemesítés” — ezek a kérdések komolyan foglalkoztatták szociológusainkat, és egy sor orvos, pedagógus is bekapcsolódik a vitákba. Ezek a viták a Társadalomtudományi Társaság égisze alatt folynak. Jászinak,

¹⁵⁵ Jászi levele Apáthy Istvánhoz (O. Sz. K. kéziratár.). Quart. Hung. 2454/145. (1911. I. 27.) „A biológiai tudományok fejlődése jelentős mértékben megtermékenyítette a társadalmi tudományokat. Az átöröklés és kiválasztódás elméleteinek, a darwinizmus gondolatkörének hatása alatt vetődött fel a szociológiában az eugenikának (fajnemesítés, faji higiénia) a problémája. Lehet-e a faj romlását megakadályozni? a faj testi és lelki egészségét fokozni? Elősegítsük, avagy gyengítsük a természetes kiválasztódás hatásait? Lehetséges-e az átöröklés törvényének társadalmi hasznosítása?”

¹⁵⁶ Csécsy: Válasz egy förmedvényre. Huszadik Század, 1947. II. 161. Cikkében, amelynek nem a „legtudományosabb” már a címe sem, egy Szabad Nép-cikkkel vitatkozik Csécsy. A vulgármaterializmusról szólva azt állítja, hogy „Ezt a világnézetet Jászi sohasem vallotta. Mint pártatlan szerkesztő, természetesen helyt adott a régi Huszadik Században az akkor még divatos irányzatnak is”. Hogy ez mennyire nem felel meg a tényeknek, az ismertetett forrásanyagból kitűnik. Egyébként a „pártatlan szerkesztő”: sokmindenre alkalmas válasz, főképp Jászi eklekticizmusát, sokszor egészen impresszionista jellegű csapongását szokták a hozzá közel állók „szerkesztői pártatlansága kötelezettségeivel” igazolni.

¹⁵⁷ Jászi levele Somló Bódoghoz. 1906. III. 10. (O. Sz. K. kéziratár.). „Úgy látom az én szellemi jövőm egyre világosabban alakul ki: a Sombartok, Loriák, *Büchnerek* irányában” (kiemelés tőlem F. Gy.). Egy következő levelében Büchner szép könyvét dicséri. (1906. okt. 24.)

¹⁵⁸ Jászi levele Somlóhoz, 1906. III. 10. (O. Sz. K. Kéziratár.). „Egyre elviselhetetlenebbül érzem a szociológia Newtonjának és Darwinjának hiányát.” — másutt azonban Marx nagyságáról is beszél, arról, hogy Marx a szociológia Darwinja.

¹⁵⁹ Jászi levele Somlóhoz, 1908. I. 14. (O. Sz. K. Kéziratár.). „A Darwin ünnepek alkalmából a Huszadik Század februári számában nagyon kellene egy cikk Darwin és a szociológia címen.”

mint a Társaság egyik vezetőjének, komoly szerepe van ezek előkészítésében.¹⁶⁰

Jászi „fajelméleti felfogása” végig megmaradt, s az elmúlt években az USA-ban tartott előadásaiiban is hitet tett fajelméleti meggyőződése mellett. „Fényes László emlékezete” c . . . Az USA-ban tartott előadásában, amelyet a Huszadik Század 1948-ban közölt, írja, hogy „divattá vált . . . a faj létét tagadni, szerintem azonban nyilvánvaló, hogy igenis a faj igen fontos és lényeges tényező az emberi sors meghatározásában”.¹⁶¹ Miközben a hitleri fajelmélettel szembeszáll, — hitet tesz általában a fajelmélet mellett, amely az USA-ban az utóbbi időkben igen divatos társadalmi felfogássá vált. Az ún. természettudományos világnézet eredménye a szociáldarwinizmusban az ismert „organikus társadalomfelfogásban” csúcsosodott ki a legegységelműben”.

d) Jászi viszonya az „organikus társadalomfelfogáshoz”

Az „organikus társadalomfelfogás” hosszú múltra tekinthet vissza Magyarországi elterjedésében elsősorban Herbert Spencer írásai jászottak nagy szerepet. A biológizálás oda fejlődött, hogy az organikus társadalom-szemlélet egyik fő képviselője, Méray Horváth Károly, a fő kérdést, mint a legfőbb tisztázandó problémát a következőkben látja: „Tisztába kell jönni: biológiai képződmény-e a társadalmi alakulás vagy sem? Ez az egyetlen kérdés!”¹⁶²

Jászi a természettudományos világnézet iránti törekvése során hol közeledik „az organikus társadalomfelfogáshoz”, hol pedig távolodik attól. Elrettenti őt ennek a felfogásnak a sivársága, amely a társadalom életét biológiai tövények, biológiai analógiák alarpján próbálja megfejteni.

Bírálja mindazokat a szociológiákat, amelyek „nem állnak természet-tudományos alapon.” A természettudományos világnézet igénye nagyon erősen összefonódik pozitivistá felfogásával. Különösen Franciaországban tett látogatója alkalmával robbant ki belőle elemi erővel a természettudományosságra való törekvés, kiváltképp a korszak híres francia szociológusainál tett látogatásainak hatására. Le Dantec-vel, Durkheimmel, Ribot-val való beszélgetéséről írt leveleiben (Szabó Ervinhez és Somló Bódoghoz írt több igen hosszú, nemegyszer tanulmányszámbe menő levelében számol be ezekről a „konzultációkról”) a honi állapotok feletti kesergés, saját természettudományos képzettségé-

¹⁶⁰ Egy sereg cikk, közlemény jelent meg a Világban, az eugenikai vitáról „Eugenikai vita a T. T.-ban”, „Fajromlás és fajnemesítés” stb. címmel, amely közlemények tartalmazzák, hogy Jászi is részt vett ebben a vitában. Sajnos felszólalásának anyaga nem jelent meg, azt nem lehetett megtalálni, a T. T. iratanyagához nem lehetett hozzájutni, mert állítólag az irattár elpusztult. (Világ, 1911. II. 1., 8., 15., III. 14., 21., 23. számok.) Jászi szerepéhez ebben: l. 155. jegyzet. Jászi főtitkári munkaprogramjában a T. T. 1908—1909. évi működését tárgyaló ülésen 3 főfeladat között első helyen az eugenetikai kutatások fontosságát hangsúlyozta. (Huszadik Század, 1909. II. 136. o.)

¹⁶¹ Jászi: Fényes László emlékezete. Huszadik Század, 1948. I. 1—15. Idézett hely: 2. o. Fényest ilyen, a fajiságban öntudatos emberként értékelte, akit szerinte megsértett öntudata, emberi méltósága tett forradalmárrá.

¹⁶² Méray Horváth Károly levele Somló Bódoghoz, 1907. IV. 12. (O. Sz. K. Kézirattár.) Egy későbbi levelében is (1909. II. 12.) hasonló módon ír a leíró szociológia ellen, kifejtve, hogy csak Darwin alapján lehet szociológiát csinálni . . .

nek, valamint egész köre természettudományos képzettségének hihetetlen alacsony volta feletti bánkodás sajátos módon találkozik a tanulmánygyással, a szociológia új alapokon való rekonstruálásának vágyával. Nagy lelkesedéssel kiált fel nem egy levelében: „Tanulok biológiát!”¹⁶³

Méray Horváthról kialakult igen jó véleménye is elsősorban annak természettudományos szemléletmódjával kapcsolatos. Szabó Ervinhez írta: „Megjegyzem: a Méray szociológiája lehet rossz. De nem kétséges, hogy közülünk egyedül ő gondolkozik természettudományos módon.”¹⁶⁴

Ugyanakkor megírja, hogy Méray nézeteit mennyire helytelenítik francia mesterei.¹⁶⁵ Nemcsak leveleiben, hanem publicisztikai működésében is erősen támogatta a „természettudományos világnézetért” folyó harcot és ezzel kapcsolatosan Méray koncepcióját. Ezt mint „a szociológia egy egészen új biológiai megalapozását” értékeli egyik cikkében.¹⁶⁶ Kiemeli, hogy Méray a tényekkel dolgozik, a tényekre appellál. (Itt, ezen a ponton villan fel a közös alap az ún. „természettudományi világnézet” igénylése és a pozitívizmus között, amely oly erősen jellemző Jásziékra.)

A Méray által hirdetett szerveztársadalomelmélethez való viszonya azonban igen ellentmondásos. Van olyan periódus, amikor elfogadja, főként korábbi működése, kiindulása idején. De már igen korán szembefordul mesterével, Spencerral — és Spencer lemásolóival (Hegedűs) e kérdésben. A T. T. 1903-ban tartott vitáján igen élesen kikelt a szerves társadalomfelfogás ellen. Már ismertettett felszólalásában, a szociológiai módszerek eklektikus egymáshalmoczásának követelése kapcsán egyedül az „organikus társadalomfelfogás” ellen lépett fel, mint olyan felfogás ellen, amely használhatatlan a tudományos kutatás számára.¹⁶⁷ Korai leveleiben is hasonló averziót tapasztalhatunk ezen elmélet ellen.¹⁶⁸

A társadalomtudományi kutatás „természettudományosságra” irányuló törekvésében odáig jut el, hogy „szociológiai laboratóriumot” akar szervezni, erről levelezget barátaival.¹⁶⁹ A természettudományos ismeretekben

¹⁶³ Jászi levele Szabó Ervinhez, 1905. III. 2. (Párttört. Int. Arch. 507/33/b/30.) Amellett, hogy biológiai tanulmányairól számot ad, beszámol egy könyvről, mely, „mindenkit érdekel, ki organikus elmélettel foglalkozik”.

¹⁶⁴ Jászi levele Szabó Ervinhez, 1905. II. 21. (Párttört. Int. Arch. 507/33/b/29.)

¹⁶⁵ Jászi levele Szabó Ervinhez, 1905. III. 2. (Párttörténeti Int. A.) „Méray dolgait Le Dantec nevelésének tartja, azon egyszerű oknál fogva, hogy „a biológia mit sem tud biztosat és pozitívat a sejtmag és a protoplazma viszonyáról. Itt még ma mindent lehet állítani”. . . . Szörnyűeknek tartja az alap gondolatát.

¹⁶⁶ Jászi: A béke: tudományos szükség. Budapesti Napló, 1906. IV. 11. 5—6. o. Érdekes megjegyezni, hogy a cikket Jászi Szabó Ervin figyelmébe ajánlotta, megküldötte egyik levele mellékletként számára 1906. IV. 11-én. (Párttört. Int. Arch. 507/33/c/55.)

¹⁶⁷ Vö. a Társadalomtudományi Társaság 1903-i vitájáról készült ismertetéssel a Huszadik megállapítja, „Nagyarányú elme benyomását fogja mindenkire tenni. Ennek velem szemben ugyanazok a fundamentális aggodalmaim vannak, mint a többi organismusokkal szemben. Ember-sejtkultúra-protoplazma: nekem szörnyen durva általánosításnak tetszik.” Nem sokkal előtte írt tanulmányt is a szerves társadalomelméletéről, ahol hasonló módon bírálta ezt a nézetet.

¹⁶⁸ Jászi levele Lázár Bélához. (O. Sz. K. kéziratár.) 1902. VI. 23. Méray könyvéről írva megállapítja, „Nagyarányú elme benyomását fogja mindenkire tenni. Ennek velem szemben ugyanazok a fundamentális aggodalmaim vannak, mint a többi organismusokkal szemben. Ember-sejtkultúra-protoplazma: nekem szörnyen durva általánosításnak tetszik.” Nem sokkal előtte írt tanulmányt is a szerves társadalomelméletéről, ahol hasonló módon bírálta ezt a nézetet.

¹⁶⁹ Jászi levele Szabó Ervinhez, 1903. IV. 10. (Párttört. Int. Arch. 507/33/a/1.) „Mit gondolsz, Ervin, nem volna rossz egy szociológiai laboratórium?”

látják Jásziék a szociológia alfáját és omegáját.¹⁷⁰ Kétségtelenül helyes az a törekvés, hogy világnézetüket a természettudomány tényeivel megalapozzák, hogy a társadalomtudományt egzakttá tegyék, de amennyire ez helyes éppen annyira helytelen társadalmi folyamatokat természettudományos analógiákkal magyaráztatni, vagy ami még rosszabb, a társadalmi jelenségeket, folyamatokat a természeti törvényszerűségek érvényesülésére redukálni. A természettudományos módszerek alkalmazását Jásziék általánossá akarják tenni, ezt propagálják propagandaszerveikkel. Különösen jelentős e vonatkozásban a Társadalomtudományi Szabad Iskola tevékenysége, de ennek tevékenységét a szabadkőművesség sáncain belül is népszerűsítve, a természettudományos világnézet terjesztését tekintik alapvető feladatuknak.

e) *Szembefordulása a szociáldarwinizmussal, a fajelmélettel*

Jászi helyenként bírálta a szociáldarwinizmust főként azzal kapcsolatban, hogy a szerves társadalomfelfogást teljesen sohasem tudta elfogadni, a biológizálással szemben mindig volt bizonyos ellenérzése, bár gyakorta hirdette annak igazát. Jászi — amellet, hogy az eugenika jelentőségéről ír — helyenként az *eugenetikuskok nézeteivel is szembeszáll*.¹⁷¹ Találkozhatunk olyan helyekkel is, amelyek azt mutatják, hogy Jászi harcot indított a malthusianizmus, illetőleg a *neomalthusianizmus ellen*. Nem kell részletesen vizsgálnunk, milyen célokat szolgált ezen szemlék felmelegítése az első világháború vérzivatarában. Jászi, a pacifista, amikor a háború ellen harcolt, szembekerült a háborút dicsőítő, igazoló ideológiával is.¹⁷² Helyenként a *fajelmélet kritikájával* is találkozhatunk Jászi műveiben. Egyik nagyobb művében, amelyben a nemzeti-ségi kérdés problémáit tárgyalja, nagyon helyesen száll szembe a fajelmélet sok gőzös nézetével. A fajelmélet Mommsen-féle kiadását támadva, helyesen állapítja meg, hogy nem faji, hanem csak fajta-különbségekvannak az emberek között. Kifejti, hogy az ún. „tisztá faj” csak rajongó álmodozók képzeletében létezik: A fajelmélet kritikájában helyes gondolathoz jut el, amely a faji szemponttal szemben az osztályszempont követelményeit tartalmazza. Művében megállapítja, hogy a különböző, ún. fajok azonos osztályai közötti hasonlóság sokkal nagyobb, mint az ún. fajon belüli osztályok hasonlósága. Egy helyütt ezzel kapcsolatban arra a nagyon helyes belátásra jut el, hogy „*A magyar paraszt lélektana pl. sokkal közelebb áll az orosz paraszthoz, mint az orosz paraszté az orosz urakéhoz*”.¹⁷³

¹⁷⁰ Jászi levele Szabó Ervinhez, 1905. III. 2. (Párttört. Int. Arch. 507/33/b/30.)
„Az élet mérlege ez: Semmi természettudományos ismeret. Semmi pozitív szociológiai, közgazdaságtani, történeti tudás. Egy nyomasztó hivatal (A Földművelésügyi Minisztériumban 1906-ig betöltött állására hivatkozik. F. Gy.). Tudományos adminisztráció. Ellenséges milieu. Nyomasztó politika, mely minduntalan elveszi a lélek nyugalmát.

S tessék így tudományt csinálni. Különösen világossá vált ez előttem, mióta Le Dantec-et olvasom, s vele egy hosszú, érdekes, érdemleges beszélgetést folytattam. Elmaradottságomat sem láttam sose ilyen tisztán. De legyen kedve az embernek dolgozni, amikor hiányzik neki a tudomány alfája és omegája: a fizika, matematika, s a chemia.”

¹⁷¹ Jászi: Van-e társadalmi haladás? Huszadik Század, 1912. A betegségek legyűrése és az életkor kitolása tekintetében olyan eredményeket értünk el, melyek némely eugenikus aggodalmait keltik fel, kik a faj degenerálódásától tartanak, a „természetes kiválasztódás kiküszöbölése folytán”, s erről Jászi elitőlőleg ír.

¹⁷² Jászi: A háború profétája. Világ, 1914. december 20. Bírálja cikkében azt a nézetet, hogy a háború jó, mert a túlnépesedést csökkenti.

¹⁷³ Jászi: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés, Bp. 1912. 3., 4., 5., 6. oldalakon.

Ezek az ellentmondások a szociális kérdések megítélésében Jászi helyes és helytelen nézetek közötti vergődését mutatják. Ezek az előremutató meg-látások — saját koruk viszonyait tekintve — igen értékesek, de az összképet csak színezik, meg nem változtatják.

f) *Jászi közeledése a földrajzi determinizmus felé*

Vulgáris felfogása a *földrajzi determinizmus* posványos talajára is el-vezette szociológusunkat. Már korai tevékenysége során nagyra értékelte a látszat-materialista földrajzi elméleteket, különösen Ratzel nézeteit. Csak utalni szeretnék arra a gondolatra,¹⁷⁴ amelyben a történelmi materializmust Durkheim iskolájának tevékenységével látta igazoltnak. Durkheim iskolájá-nak egyes kutatói az éghajlati viszonyok alapján magyaráznak bizonyos társadalmi jelenségeket. Ebben véli felismerni Jászi a történelmi materializmus igazolását. Az észkimók között a téli időszak más társadalmi folyamatokat vált ki, mint a nyári időszak (a valláshoz való viszony stb. kérdésében) s ezt a materializmus megnyilvánulásának tekinti. Ratzelre hivatkozik cikkében, a földrajzi volumen és az elméleti volumen összehasonlítása tekintetében.¹⁷⁵

A vulgáris materializmusnak ez a válfaja Jászit egészen a *geopolitikai* nézetekig vezette el. Az első világháború alatt a Világban több cikket írt, amelyekben nagy elismeréssel nyilatkozott Kjellén elméletéről — aki tudva-levően a fasiszták fegyvertárában később oly nagy szerepet játszott geopolitika egyik megalapozója volt. Jászi itt materializmust sejtett — és elfogadta Kjellén földrajziérvelését. Ez következetesen vezette tovább Jászit a Naumann-féle Mitteleurópa-konceptciónak átmeneti támogatásához. Az a furcsa helyzet állt elő, hogy Jászi — elfogadva a német geopolitikai eszméket — a nagynémet imperialista terjeszkedési tervek szócsöve lett. A Világ nagy vitát folytatott e kérdéstről, s e vitában a nemzetközi munkásmozgalom revizionistái is ki-vették a részüket. Jászi — ellentétben a hivatalos magyar politikával, — első-sorban nem a német, hanem a francia és angol befolyás közvetítője volt Magyar-országban. Ideológiailag, politikailag is közelebb állt ezekhez az országokhoz — ezen országok burzsoáziájához —, eleget gyalázták is érte Tiszáék. E kérdés-ben mégis a német terjeszkedést szolgáló ideológia terjesztőjévé vált. Ide-vezetett csapongása, ideológiai felületessége.

A radikalizmus természettudományi analógiái, vulgáris evolucionista szemlélete fejlődésében hol élesebben, hol árnyaltabban jelentkezik. Egy-egy oldala (lásd: fajelmélet) fejlődése későbbi szakaszában is felbukkan, de a fejlődéselmélet, a maga dialektikus csíráival egyre jobban háttérbe szorul 1918 körül. Vulgáris evolucionizmusa — ekkor, de ezelőtt is — átvezető lépcső-fok a *nyílt idealista nézetek felé*, a természettudományos világnézet követelése mellett egyre jobban előtérbe kerülnek ideológiájában az idealista módon magyarázott etikai elemek: a neokantianizmus hatására Jászi egyre erőtel-jesebben halad egy sajátos fajta etikai jellegű idealizmus felé, amelyet nem is annyira tudományos művekben, könyvekben fogalmaz meg, mint inkább publicisztikai tevékenységében alkalmaz. Ez a folyamat nem egyedül Jászi útja volt, lényegében ezt az utat tette meg — amint Szabó Imre könyvében¹⁷⁶

¹⁷⁴ Vö. a 87. sz. jegyzettel.

¹⁷⁵ Jászi: A történelmi materializmus induktív igazolása. Huszadik Század, 1906. 278. o.

¹⁷⁶ Szabó Imre: A burzsoá állam és jogbölcselet Magyarországon. Bp. 1955.

helyesen mutatta meg — Somló Bódog is. Csak míg Somló „tudományosan” is kifejti a maga neokantiánus felfogását, addig Jászi nem jut el eddig a fokig, hanem cikkekben, tanulmányokban alkalmazva találkozhatunk filozófiai, világnézeti fejlődésének ezzel, a tendenciájában mindig jelenlevő, de főként a XX. század második évtizedében kialakuló összegződésével.

Jászi ezt az irányzatot sem követi teljesen következetesen. Amennyire nem beszélhetünk arról, hogy egész életműve egy filozófiai rendszert alkot, akár pozitivista, akár neokantiánus filozófiát, s egy filozófiai rendszer keretében érthető meg, olyannyira nem beszélhetünk arról sem, hogy fejlődésének egyes szakaszaiban kialakult, kész filozófiája lenne.

Nem volt következetes Spencer követésében — voltak fenntartásai, nem volt következetes a marxizmushoz való viszonyában, nem következetes természettudományi világnézetéből következő szociáldarwinizmusában sem, s ugyanígy nem egyértelmű az a kép sem, amelyet az etikai idealizmus felé haladásában látunk filozófiai nézeteiben.

6. A radikalizmus útja a-neokantianizmus, az etikai jellegű idealizmus felé

Mivel a vulgáris állásfoglalás nem adott választ problémáira: a vulgár-materializmus általános útjának megfelelően — logikai és történelmi konzekvenciája nyomán egyaránt ide vezet ez az út — Jászi is *eljutott az idealizmushoz*, idealista módon igyekezett megoldást találni az előzőkben kifejtett eszközökkel meg nem oldott kérdésekre.

a) *Jászi alapvető tendenciája: idealista tájékozódása: „tudományos agnoszticizmus” és a lélektani elemek előtérbe állítása*

Idealizmusa — *kantiánus idealizmus, neokantianizmus, etikai jellegű agnosztikus idealizmus*, amely csiráiban már fejlődésének egészen korai szakaszán megmutatkozott. A filozófia alapkérdése megkerülésére törekvésében már végeredményben ez az agnosztikus idealista álláspont hatott.

A tendencia világos: a materializmustól való minden eltávolodás az idealizmus számára jelent nyereséget, Jászi eltávolodása a materialisztikus elemektől — ami különösen a történelem materialista felfogásához való viszonyában mérhető le plasztikusan — a történelem idealista felfogása felé vezet, általában: idealista világnézetet eredményez.

Ez a tendencia — s ezt a pontosság kedvéért hangsúlyozni kell — már Jászi fejlődésének kezdeti szakaszán érvényesült, végighúzódott a történelmi materializmusról írott könyvében is. A pszichológiai tényező túlhangsúlyozása, előtérbe állítása, a lelki tényező oly módon való tárgyalása, hogy abban keresi a gazdasági mozgás okát — tehát a tudati, lelki elemek elsődlegességének állítása a gazdasági, anyagi tényezőkkel szemben — idealista szemléletmódot jelent. De itt még közelebb áll a marxizmusnak valamiféle elpolgárisított, vérszegény kiadásához,¹⁷⁷ s a későbbi fejlődés során kerül mindjobban szembe vele, az etikai elemek előtérbe kerülésével. Jellemző, hogy Jászi 1903-ban, „A történelmi materializmus állambölcsélete” megírásakor még igen lebecsülőleg nyilatkozik Kantról — bár kétségtelen, hogy

¹⁷⁷ Vö. Révai József: Marxizmus, népiesség, magyarság. Bp. 1949. 61. o.

az újkantianizmus már akkor is hatott rá, — Bernstein filozófiai nézeteit jellemezve elítélőleg ír arról, hogy Bernstein a marxizmus ismeretelméleti alapjait, amelyek világosak és szilárdak voltak, homályossá, kétértelművé tette Kant nyomán, a szocializmuson belül a „vissza Kanthoz” irányzat elterjesztésével.¹⁷⁸ Igaz, hogy könyvének egyéb részeiben a moralizálás nagy jelentőségéről ír, az etikai szempontok figyelmen kívül hagyásával vádolja a marxizmust, s az etikai elem kihangsúlyozása miatt Bernstein reformista törekvésének helyesel.¹⁷⁹

Később egyre erőteljesebben érvényesül írásaiban a moralizálás, az etikai elemek kihangsúlyozása.

Idealista nézeteinek egyik gyújtópontja: agnoszticizmusa, amely a „tudományos agnoszticizmus” zászlaját viseli.¹⁸⁰ A filozófia alapkérdését megkerülve az agnoszticizmust hirdeti, s ennek jegyében tűzi ki programul a világ megismerésén való fáradozást. Az agnoszticizmus a Huszadik Század egyik irányadó eszméjévé vált s a vulgáris „evolucionizmus” mellett igen sokat hivatkoznak „agnostikus” programjukra.¹⁸¹

A „nagy eszmei dolgokért” való rajongása — amellet, hogy lelkes elvi kiállását is kifejezte, az eszmei tényező idealista jellegű túlhangsúlyozását is magában foglalja.¹⁸² Ez a felfogás korai írásaiban, leveleiben — bár kiforratlanul — a materialista szemlélettel való szembenállást fejezi ki.¹⁸³

Idealista nézeteinek másik jellemző vonása, — ami az agnoszticizmussal szorosan összefonódik — hogy a *lélektani pszichológiai tényezőket előnyben részesíti az anyagi tényezőkkel szemben*. Ez az alapja annak, hogy — bár erős kritikával illeti, mégis — elfogadja Pikler ún. „belátásos elméletét”. (Az elő-

¹⁷⁸ Jászi: A történelmi materializmus állambölcselete. 150. o. Bernsteinről szólva Jászi megjegyzi: „Ő ugyan Kant nyomain igyekezett a történelmi materializmus ismeretani fundamentumait reformálni, de véleményünk szerint ily irányú törekvései nem voltak szerencsések, csak homályossá és kétértelművé tette, ami benne világos és szilárd volt: az iskola tudományos determinizmusát és megvetette a szocializmus „Zurück auf Kant” nevű mozgalmanak alapját, melyben a német szórszálhasogatás és a félelédlt spiritualizmus kedvükre böleselkedhetik ki magukat.” S itt csillag alatt a kantianus Vorlander egyik füzetére is hivatkozik Jászi.

¹⁷⁹ I. m. 158. o. „Az újabb iskolák, a szocializmus reformszárnya... nagyon tudják méltányolni az erkölcsi erők jelentőségét mozgalmunkra.” Bernsteint idézi, aki előzetes etikai elemmel ellátott érdekről ír, s arról, hogy a „Mehrwert” miatti felháborodás nem egyidejű a gazdasági bérviszony túléltségével. Látható: az etikai elem, mégpedig kanti apriorisztikus értelmezésében, a revizionista Bernsteinnél megjelenik, s Jászi ezt nagyon helyesli.

¹⁸⁰ Vö. a dolgozat szövegében idézett megállapítással. „A tudományos agnoszticizmust” Jászi nemcsak általában a materializmus és idealizmus harcára, hanem a társadalmi nézetek harcára is helyesnek tartotta. Agnoszticizmusa végigvonul filozófiai metamorfózisai kísérőjeként.

¹⁸¹ A Huszadik Század programja hirdeti „tudományos agnoszticizmusát”. Somló Szabó Ervinhez írt egyik levele mellékleteként olvashatjuk a szerkesztőség választát Gratz Gusztáv emlékiratára: „A Huszadik Század szerkesztősége a jövőben is megmarad agnosztikus és evolucionista programja mellett.”

¹⁸² Jászi levele Szabó Ervinhez, 1904. VII. 17. (Párttört. Int. Arch. 507/33/a/15.) „Mert nekünk, kik eldobtunk mindent magunktól, mi az emberek átlagának életcélja (vagyon, család, rangot, fényes carriéret, szerelmet stb.) a mi eszmei életünk lesz a legégetőbb létkérdésünk, melyen élünk és halunk... Mert hisz oly kis hitvány dolog minden más a nagy eszmei dolgokkal szemben.”

¹⁸³ Szabó Ervinhez 1903. VIII. 12-én írt levelében (Párttört. Int. Arch. 507/33/a/9.) arról ír, Olaszországban jártában, hogy „mindenütt mennyi nyoma az élet anyagi oldala igénytelenségének és lelki, s szellemi része hihetetlen expanziójának”.

zókben láttuk, hogy az milyen nagy szerepet tölt be Jászi történelmi materializmus-kritikájában.) Teljes joggal írja Szabó Imre könyvében, hogy: „A társadalmi fejlődés lélektani magyarázataként Jászi Pikler Gyula belátásos elméletét fogadja el.”¹⁸⁴ Ez az alapvonal, amelyet ugyan színész hol erősebb, hol elhalványuló Pikler-kritikája, de éppen az alapvonalat kell keresnünk, s ebben Szabó Imre helyesen emelte ki a lényegét.

Emlékezzünk vissza a lélektani kutatások elhanyagolásának „vadjára”, s láthatjuk, miért kellett a marxista filozófia egyoldalúságáról beszélni: az idealizmus érdekében volt erre szüksége. Szabó Imre így értékeli ezt a folyamatot: „A Pikler-féle látszólagos materializmus végül Jászinál is tiszta idealizmussá változik, amelynek az lesz a fő tétele, hogy az emberben nyughatatlan törekvés él minden jelenség okát adni — hogy vannak a materiális szükségletektől független eszmék, sőt ezek egyre növekednek, s azokat az ember spontánul, minden hasznossági szemponttól mentesen, tisztán ama biológiai gyönyörérzet kedvéért vallja, amellyel ezek hirdetése jár.”¹⁸⁵

Az etikai idealizmus felé való tolódást helyesen tárja fel összefoglaló művében Mérei Gyula is, megállapítva, hogy „A radikálisok . . . a szellemi, erkölcsi tényezők elsőbbségét hirdették. Az ideológia volt náluk az első, az eszmei alap, és politikai gondolkodásukban minden ennek a függvénye . . . Nem estek azonban abba a hibába, hogy kizárólag szellemi eredőkre vezessenek vissza minden történelmi életmegnyilvánulást. Marx, Comte, Mach, Spencer, Durkheim nyomán jól tudták, hogy az életnek materiális tényezői is vannak”.¹⁸⁶

Meg kell itt jegyezni, hogy nem lehet teljesen egyértelmű szintiszta idealizmusról beszélni még az említett esetekben sem, s Jászi maga is érzi, hogy nem eléggé megalapozott az a véleménye, amelyben „materiális szükségletektől független” eszméket emleget. Egy lapalji jegyzetben maga is helyesen utal arra pl., hogy a természeti tényezőket is materiális tényezőkné lehet felfogni. Ő ugyan a marxi filozófiát vádolja, hogy ezeket nem veszi figyelembe, de ezután hátrál ezzel a vádjával.¹⁸⁷ Látszik eklekticizmusa ebben a vonatkozásban is.

¹⁸⁴ Szabó Imre, i. m. : 265. o.

¹⁸⁵ Uo. 264. o.

¹⁸⁶ Mérei Gyula: Polgári radikalizmus. Bp. 1947. 94. o.

¹⁸⁷ Jászi: A történelmi materializmus állambölcsélete. 10. o. „Hibájául lehetne az iskolának (a történelmi materializmusról van szó — F. Gy.) felróni azt is, hogy a környező természet (éghajlat, fauna, flóra stb.) hatásait nem veszi figyelembe. De erre a mulasztására nem akarok túlságos súlyt helyezni, minthogy ezek a tényezők esetleg a gazdasági erők tágabb értelmezésébe belefoglalhatók.” A történelmi materializmus a társadalom anyagi léte elsőlegességéről, meghatározó szerepéről ír a társadalom tudatával szemben. Vita folyik arról: mit kell a társadalom anyagi létén érteni? (Lásd Voproszi Filozófiá, 1955. A történelmi materializmus aktuális problémái.) Marx és Engels a „Német ideológia”-ban megadják ezen kérdés megoldásának alapját: a társadalom anyagi létét nem kizárólag a társadalom gazdasági viszonyainak tekintve, hanem az elsőrendű gazdasági tényező mellett az ember és a természet közötti viszonyt, a természeti feltételeket is a társadalom anyagi léte részeként értékeli. (Vö. Marx—Engels: A német ideológia, Bp. 1952. 7—8. o.) Nem helyes tehát kizárólag a gazdasági viszonyokra redukálni a társadalom anyagi viszonyait, bár azok a legjelentősebbek, meghatározóak a társadalom mozgásában, de nem lebecsülhető jelentőséggel bírnak a társadalom természeti viszonyai, természeti feltételei, a földrajzi, népesedési tényezők is, a társadalomhoz fűződő kapcsolatukban.

b) Az etikai tényezők eltűlése

Etikai jellegű idealizmusa különösen erősen érvényesült az első világháború éveiben. Fogarasi Bélával és Lukács Györggyel vitatkozva Jászi nagyon szívósan ragaszkodik az újkantianizmus vezető szerepéhez, filozófiájául azt fogadja el.¹⁸⁸ E vitában sokat hangoztatja az etikai jellegű idealizmus „tisztá és becsületes” voltát, igyekszik kimutatni a pozitívizmus és az etikai idealizmus közötti kapcsolatokat. Idealistaként itt már azt jellemzi — kétféle értelemben használva ezt a kategóriát¹⁸⁹ —, aki hisz a fejlődés módosíthatóságában. Az ismeretelméletet idealista módon úgy kezeli, hogy kiveti belőle a gyakorlatot, s megállapítja, hogy az „... hitbéli és metafizikai elemekhez tapad”.¹⁹⁰ Kant mellett — s egyszersmind Hegel ellen érvel, az etikai jellegű idealizmus érdekében.¹⁹¹ A vita során eljut ahhoz a következtetéshez, hogy „Nyugodtan bízhatjuk rá magunkat a progresszív politikában az etikai idealizmus vezetésére, ami az eszményi célkitűzést illeti. A szabadság, a felelősség, a kategorikus imperatívusz világa csak megacélozhatja küzdelmeinket emberi végső értekeinkért”.¹⁹² Ez a legtisztább kifejezése Jászi etikai mozzanatokat kiemelő idealista felfogásának.

Idealizmusa publicisztikai tevékenységében is igen nagy helyet kapott. Politikai tevékenysége is erőteljesen épített erre a filozófiai alapra az 1910-es évek vége felé, különösen 1918—19 táján kapna egy hangsúlyt írásaiban ez a felfogás.

Szabó Ervin temetésekor elmondott búcsúztatójában is erről a filozófiáról elmélkedik, a lélek legmélyebb értékeinek átalakításáról, a szellem átalakító erejéről szól.¹⁹³

A forradalomban is az erkölcsi kérdések elsőrendű jelentőségét hangsúlyozza Jászi. Helyesen törekszik a földosztás szükségessége bizonyítására, arra, hogy a tömegek hozzájussanak a nagy földbirtokosok földjeihez. De a földosztás — ami a valóságban letagadhatatlanul gazdasági vívmány — Jászi szerint „elsősorban erkölcsi kérdés”.¹⁹⁴ A radikális párt politikájában is nagy szerepet tulajdonít az erkölcsi tényezőnek, az erkölcsi tisztességet követelve, kiemeli, hogy „az erkölcsi megalkuvás az emberi történelem zátonyrajutásának” egyik oka.¹⁹⁵

¹⁸⁸ Fogarasi: Konzervatív és progresszív idealizmus c. előadásának vitája a T. T.-ban. (Különlenyomat a Huszadik Századból. 21. o.)

¹⁸⁹ Uo.

¹⁹⁰ I. m. 22. o.

¹⁹¹ Uo. „Az idealizmus esztétikai és dialektikai formulázásában gyakran megvan a hajlandóság egy olyan történelembölcseletre, mely az emberiség pályáját az Eszme metafizikai lovagtornájának tekinti, melynek semmi köze nincs az egyén és a tömegek célkitűzéseikhez.”

¹⁹² I. m. 23. o. Itt egészen világosan látszik a kanti hatás!

¹⁹³ Jászi: Búcsúztatója. (Szabó Ervin: A szocializmus. Szindikalizmus és szociáldemokrácia. Természet és társadalom Bp. 1919.) „A szellem alkotja a moleszt.” „... Szabó Ervin a forradalmat nem tekinti többé gyomorkérdésnek, de a lélek legmélyebb értékei átalakítása ügyének.” (9. o.)

¹⁹⁴ Jászi: Az archimedesi pont. Világ, 1919. II. 2. Megállapítását azzal folytatja, hogy „Smith Ádám óta minden mélyebben szántó gondolkodó észrevette azokat a hatalmas lelki rugókat, melyek a kiscgazda munkáját egyre eredményesebbé és gyümölcsözőbbé teszik”.

¹⁹⁵ Jászi beszéde a radikális párt VI. kerületi gyűlésén. „A Radikális Párt a pacifista politika mellett és az ellenforradalom ellen.” Világ, 1919. II. 16. 5. o. A radikális párt viszonyát fejtegette az erkölcsi problémához. „A terror, a demagógia és az erkölcsi megalkuvás szelleme vitte zátonyra az emberiséget.”

A magyar fejlődés távlatainak megítélésében is az erkölcsi tényezőnek tulajdonít egyre nagyobb szerepet, jelentőséget. Ebben az időben egyre hangsúlyozottabban az új közéleti szellem kialakulásában látja a felemelkedés útját.¹⁹⁶ Nemcsak maga hirdeti az etikai tényező elsődlegességét, hanem igyekszik azt mások gondolatába is belemagyarázni. Így pl. Szabó Ervin életművét értékelve arra a megállapításra jut, hogy kevés, nem elégíti ki „Szabó Ervin... törekvése... mellyel a történelmi materializmus módszereinek szigorú alkalmazását néha egybekapcsolja az etikai, sőt a társadalmi idealizmus mértékével”.¹⁹⁷

Ormos Ede: Mi okozta Magyarország szétbomlását? c. könyvének előszaván — amit Jászi írt — szintén végighúzódik az etikai felfogás, s ez elvezeti az intuitív, irracionalista szemlélethez. Egy sor azelőtt általa elfogadott materialista elvet megtagad már ekkor Jászi (Bécsben 1921-ben adták ki ezt a könyvet). Ormos marxista elemzéssel vizsgálja a magyar történelmet, Jászi az előszóban vitázik vele, s a marxista filozófiát, történetiszemléletet idealista alapról vitatja. A bevezetés legtipikusabb részét idézem, mert világosan látszik, hova jutott el idealista hibái következtében Jászi, aki ide-oda ingadozott, vulgáris evolucionizmus és történelmi materializmus, spencerizmus és etikai idealizmus stb. között.

„Az egyéni felelősség megállapítása kérdésében a szerző, mint ki hű marxista, azt tartja, hogy voltaképp ez a vállalkozás hiábavaló, lévén az erkölcs és minden ideológia visszénye a gazdasági változásoknak. Mi, akik ezt az álláspontot nem osztjuk, mert tudjuk, hogy kikerülhetetlen társadalmi fejlődéstörvények nincsenek, hogy végeredményben minden ható ok csakis határozott és szabad egyéniségek tudatán és lelkiismeretén át érvényesül, tehát a jövő nagy mértékben bizonytalan, és mechanikai módon előre meg nem határozható, hogy tehát a vezető szereplők morális felelőssége felett csak lelki rekonstrukcióval és intuícióval mondható ítélet, — nem egyszer pontosabb megállapításokat szeretünk volna, mint aminőket Ormos ad.”¹⁹⁸

Látható ebből, hogy az etikai idealizmussal párhuzamosan hogyan jut el a néptömegek történelmi szerepével kapcsolatban is, régebbi állásfoglalásával szembenálló idealista nézethez. A marxizmust változatlanul azzal rágalmazza, hogy a társadalmi tudatot, az ideológiát csupán a szűken értelmezett gazdasági viszonyok (nem a szélesebb értelemben vett anyagi, a társadalom anyagi létét alkotó, hanem gazdasági viszonyok!) visszényének tekinti. A társadalmi fejlődéstörvények objektív jellegének tagadásához is elvezet Jászi idealizmusa, szemben a társadalmi fejlődéstörvények létezése, objektív jellege korábbi elismerésével. A tudományos előrelátás tagadása, a bizonytalansági érzés elterjedése nézeteiben szervesen összekapcsolódik az intuíció megjelenésével, a racionalizmus átadja a helyét az irracionalizmusnak.

Későbbi — Masarykkal, Spenglerrel, Laskival foglalkozó — írásaiban is ez a tendencia érvényesül.^{198a}

¹⁹⁶ Uo. Csakis egy új közéleti szellem hozhat jobb társadalmi és állami életet — fejtegette Jászi.

¹⁹⁷ Jászi: Szabó Ervin és életmunkája. (Szabó: Társadalmi és pártharcok 1848-ban. 10. o.)

¹⁹⁸ Jászi előszava Ormos könyvéhez. 4. o.

^{198a} Jászi: Masaryk elnök tanításai. Bécsi Magyar Ujság. 1923. VII. 8. 1—2. o., VII. 10. 1—2. o. Jászi: Az egyedi kultúra-pusztulás filozófusa. B. M. M. 1923. VII. 29. 4. o.

A forradalom utáni, emigrációban élő Jászi csak világosabban, egyértelműbben fejezi ki mindazt, ami előzőleg homályosabban, időnként fel-felvillanva, már megtalálható volt nézeteiben. Itt csupán következetesebbé vált, eklektikus nézetei közül is határozottabban kiemelkedik az idealista filozófia alap.

Jászi önmagát már igen korán 1905-ben Szabó Ervinhez írt levelében a *pszichológiai irányzathoz* sorolta.¹⁹⁹ De ez a tendencia is csak az emigráció szakaszában bontakozott ki teljesen, etikai idealizmusával együtt. Jászi cikke a Bécsi Magyar Ujságban (A bolsevizmus erkölcsi válságához), amelyben az etika idealista értelmezésének pozíciójából támadta a szovjet kommunistákat, éles elítélő visszhangot váltott ki marxista körökben. Különösen élesen reagált erre a megnyilvánulásra Gábor Andor, aki egyébként a lapnál Jászi munkatársa volt.²⁰⁰ Gábor Andor ebben a munkájában Jászi apriori moralizálásával vitatkozik az éles szatíra eszközeivel.

Jászi idealista felfogása ekkor már egyértelmű.²⁰¹ Ez nem egyszer harcós anti-materializmusba csap át, emigrációs éveiben helyenként kifejezetten a materializmus ellen lép fel, vádolva a materialista elveket.^{201a}

Jászi későbbi, második világháború utáni megnyilatkozásai is logikus folytatásai ennek a folyamatnak. A feladat szerinte: „marakodó csoport- és osztályérdekeken felülemelkedő új erkölcsiséget teremteni.”^{201b} A „lelkiismeretüket követő emberek,” „szabad emberek” szembeállítás a gazdasági erőkkel világosan mutatja Jászi fejlődési vonalát. A lelki erők, a szabadság és a determinizmus viszonya foglalkoztatja ekkor is, mint 1903-ban a történelmi materializmusról írt könyvében. De most már a vallás alapvető fontosságának szemzőgéből tárgyalja ezt a problémát, nem a determinizmus alapjáról, mint 1903-ban. Megállapítja, hogy maga is *szembefordul régebben vallott nézeteivel*, s ezt nyíltan elismeri: „Ezt a munkát a régi eszközökkel nem lehet sikerrel végrehajtani. Régi alapvető tájékozódásunk revízióra szorul. (»Nyugat és Kelet világnézeti, alapvető etikai ellentétérők ír, s arról, hogy ennek felszámolásához kell a Huszadik Századnak hozzájárulni. — F. Gy.) De hogy ezt tehesük, ahhoz az a *merőben kauzális világnézet, melyet a régi Huszadik Század uralt, nem elegendő*, Ez a pusztán kauzális világnézet *mind a gazdasági, mind a természettudományi determinizmus formájában alkalmatlan* mai feladataink megvalósítására.”²⁰² (kiemelés tőlem — F. Gy.)

S etikai felfogása oda vezet, hogy a második világháború utáni periódusban az „alapvető értékek” ellentétét látja Kelet és Nyugat között, alapvető világnézeti ellentét mellett nem a szocializmus és a kapitalizmus ellentétét. Ezen alapvető értékek ellentétét kell áthidalni, mert egyébként elkerülhetetlen a harmadik világháború.²⁰³ Tehát azok nézetét vallja, akik szerint a Nyugat és Kelet világnézeti ellentéte szükségszerűen háborúhoz vezet. Ezt a nézetet

¹⁹⁹ J. levele Szabó Ervinhez. 1905. II. 21. Herr meleg ajánlólevelet adott neki Durkheimhez, Le Dantechhez „... bár a pszichológiai irányhoz tartozom — igen közel állok hozzájuk intellektuális és szociális szempontból”.

²⁰⁰ Gábor A.: Itt jön Jászi Oszkár, aki megesi Marxot és Lenint. Bécs, 1923.

²⁰¹ Bécsi Magyar Ujság, 1923. I. 17. 3—4. o. Emigráns gyűlés Belgrádban.

^{201a} J.: A szabadság értékéről. Századunk. 1935. 49. 52. o.

Jászi: Milyen lesz az új rend állama? B. M. M. 1923. IX. 2. 6. o.

^{201b} Jászi: Üzenete a Newyorki nagygyűléshez. Harc (Fight) London, V. évf. 1945. VI. 15. 2. o.

²⁰² J.: Huszadik Század: akkor és most. Huszadik Század, 1947. I. 6. o. 203. uo.

²⁰³ Uo.

pedig jól tudjuk, ma kik vallják : a harmadik világháború előkészítői, akik elvileg meg akarják indokolni a háború elkerülhetetlenségét. Ezek táborába tévedt Jászi napjainkban.

Jászi idealisztikus nézetei nyilvánultak meg — a moralizálás mellett — azokban a gondolatokban is, amelyek az utópisták módjára, az emberek felvilágosításával akarják megoldani az emberiség nagy problémáit, a kapitalista társadalmat az emberek felvilágosításával látja megváltoztathatónak. Végighúzódik Jászi művein ez az elgondolás, amelyet sajátos kifejezéssel „eszme-érlelésnek” nevez. Arra hívta fel a figyelmet, hogy érlelni kell az eszméket, a gondolatokat, ez a feladata a radikális csoportnak, ez a radikális páholyoknak a feladata a szabadkőművességben stb.²⁰⁴ Eszméket kell megérlelni a „jelenlegi rend” megváltoztatásához. Alig néhány ezer ember akadályozza csupán a fejlődést, csak fel kell őket világosítani — írja Jászi.²⁰⁵

Idealista filozófiai gondolatai így vezetnek el a társadalmi utópiához, a XX. század első évtizedeiben, a modern korban. E vonatkozásban is látszik, s ez jellemző Jászira általában is : — egy kissé a régmúltba nyúlt vissza eszmei fegyvertára erősítésére, s egy kissé a régmúltról álmodozik politikai elképzeléseiben is. A kapitalizmus virágzó periódusát szeretné visszaállítani, a kapitalizmus alapvető, szerves alkotórészét képező bajok nélkül. Ebből érthető meg erős vonzalma a hasonló törekvésekkel jelentkező Proudhon és Dühring iránt.

7. Jászi és a vallás

Jászi filozófiai állásfoglalása, ingadozása megnyilvánult a *valláshoz való viszonyában* is. A vallásos nézetek elleni harcától — nem is mindig következetes harcától — eljutott a vallás védelmezéséig, új vallás szükségszerűségének bizonygatásáig, sőt odáig, hogy végül minden eszmei problémát a vallásos nézetek szemszögéből vizsgált, ideológiai, politikai kérdésekben a vallás megnyilvánulását keresve.

a) *Vallás és filozófia kapcsolata Jászinál.*

A valláshoz való viszony fáziseltolódása a filozófiai úthoz képest

A valláshoz való viszonyán még világosabban mérhető le az út, amelyet megtett, mint kifejezetten filozófiai nézeteinek alakulásán. E téren is hatott eklektikus szemlélete. Ennek az útnak a megtételében, amelynek során a magát ateistának valló Jászi eljut a vallást védő Jászi-ig, jelentős szerepe volt Jászi filozófiai útjának : idealista nézeteinek eluralkodása korábbi, élesen vallásellenes nézeteinek elvetésére készítette őt. Az 1910-es évek közepe táján érződik erősebben a vallás felé fordulása. Reakciós filozófiai nézetei maguk

²⁰⁴ Erről az „eszme-érlelésről” írt a Huszadik Század szerkesztősége Gratz Gusztáv emlékiratára válaszolva : „A mi feladatunk nem lehet más, mint ezt a gazdasági és szociális fejlődési folyamatot *modern gondolatokkal erősíteni*, kimutatva a jelen tarthatatlanságát... s feltárva a jövő káprázatos lehetőségeit”. (Párttört. Int. Arch. Somló levele Szabó Ervinhez, 1905. nov. 5. 507/42/18.) Ugyanerről a feladatról beszélt nagy feltűnést keltve Jászi a Martinovics-páholyban tartott főmesteri székfoglaló beszédében, 1911-ben.

²⁰⁵ Jászi levele Szabó Ervinhez, 1904. X. 23. (Párttört. Int. Arch.) „Nincs Magyarországon 20 000 ember, akinek a jelenlegi rend érdeke volna. Csak fel (kell) őket világosítani, s megértetni, hogy miről van szó.”

után vonják a valláshoz való viszonyának reakciós fordulatát. Ebben a korban jóval egyértelműbben vallja az „új” vallás, a „jó” vallás felé fordulás szükség-szerűségét, s sokkal kevésbé található meg írásaiban ateista jellegű nézetek, mint amennyire etikai felfogása mellett is fellelhetők még bizonyos dialektikus, materialista nézetek. A valláshoz való viszonya tekintetében bizonyos fokig következetesebb, mint filozófiai nézeteiben.

Megemlítendő még általánosságban az is, hogy a valláshoz való viszonyában valamelyes fáziseltolódás észlelhető, filozófiai, ideológiai állásfoglalásához képest. Ez kiváltképp abban mutatkozik meg, hogy a történelmi materializmussal, s bizonyos mértékig a pozitívizmussal való szembefordulása már 1909—1910 körül világosan megmutatkozik, míg ugyanebben az időben a valláshoz való viszonyát illetően még igen haladó nézetekkel találkozunk. 1909—1910 körül vívja a legélesebb harcokat a szabadkőműves mozgalomban a klérus ellen, s ezzel együtt a vallás ellen is.

A polgári radikalizmusnak — és Jászinak is — a valláshoz való viszonya igen ellentmondásos volt. Állásfoglalásuk felemás, ez a felemáság idővel feloldódik, s egyre inkább egyértelmű állásfoglaláshoz vezet el. Ateista volt Jászi? Vallásos ember volt talán? Egyik sem, s egyben mindkettő, időben egymásután, — egy-egy adat mutatja — nem egyszer egyidőben is.

b) Utja az ateizmustól a vallás felé

Az út: ateista nézetektől vezet a vallásosságig, a modern vallás szükség-szerűségének hirdetéséig, az osztályérdektől „mentesített”, magasrendű vallás kereséséig. Ez az út a vallás károsságának felismerésétől, sőt káros voltának nyílt hirdetésétől vezet addig a pozícióig, melyben Jászi a vallásban látja minden társadalmi mozgalom, minden haladó társadalmi irányzat lényegét. Ennek a pozíciónak legkomikusabb terméke, amikor azt próbálja bizonygatni, hogy a bolszevizmus lényege is a vallásosság. Egyik emigráció-korabeli írásában olvashatjuk: „... mint minden igazi tömegmozgalom, első sorban vallási jellegű erőkkal gyűjtogat, az új istenség a gazdasági fejlődés kikerülhetetlen dialektikájának a hite.”²⁰⁶

Mi az indítéka ennek az útnak? Mivel magyarázható, hogy Jászi ilyen fordulatot tett a valláshoz való viszonyában? Ennek *osztálygyökerei* mellett — a forradalom közeledtére, a „félfeudális magyar imperializmus” elleni kispolgári rebellió²⁰⁷ lecsitul, s ideológiailag is felváltják a mind békésebb eszmék a korábbi, a forradalmiságot táplálni alkalmas eszméket — *ismeretelméletileg* ezt a fordulatot a filozófiai, világnézeti kérdésekben való felemás állásfoglalása alapozta meg. A filozófia alapkérdésének megkerülésére való törekvés, az idealizmus és materializmus harcának megkerülésére való törekvés nem csupán a szűkebb értelemben vett filozófiai problémákban, illetve ezek megoldásában érezteti hatását, hanem nagyon erőteljesen kihat az embereknek a valláshoz való viszonyára is.

Jászi világnézeti állásfoglalása a burzsoá kettősséget fejezi ki a sajátos magyarországi társadalmi helyzetben: a magyar burzsoáziának az a része,

²⁰⁶ J., Magyar kálvária, magyar feltámadás. A két forradalom értelme. Bécsi Magyar Kiadó, 1921. II. bőv. kiad. (71—73. old.) Az „új vallás” hallatlanul erős propagandisztikus hatásáról ír tovább e helyütt Jászi.

²⁰⁷ Révai, i. m. 61. o. „A polgári intellektuelek radikális része... hangot adott bizonyos kispolgári réteg rebelliójának a félfeudális magyar imperializmus ellen.”

amely a haladás szolgálatára törekszik, amely szembe fordul a reakciós renddel, két úton járhat. Vagy a proletariátus segítőtársa lesz — s ez csak úgy lehetséges, ha elfogadja a proletár-vezetést, mert az imperializmus idején a következetesen haladó mozgalmak csak a proletariátus vezetésével juthatnak teljes győzelemre, vagy maga törekszik a haladó mozgalom vezetésére, s ez — főleg a korabeli magyarországi viszonyokból érthetően, a dualizmus rendszerében a magyar burzsoázia által elfoglalt felemás helyzetből adódóan — elkerülhetetlenül a mozgalom gyengülésére, többnyire bukására vezet. Jászi annak a rétegnek exponense, mely a haladás szolgálatába akarja állítani erőit, de oly módon, hogy a harc élén polgári erőket szeretne látni. Ez a réteg haladó, mondhatni: „forradalmár” a reakciós feudális, nagykapitalista erőkkel szemben — s azok így is járnak el vele szemben. De ez a réteg nem elég forradalmi ahhoz, hogy a ténylegesen forradalmi áramlathoz tudjon csatlakozni, reakcióssá válik a valóban forradalmi feladattal szemben.

Ez a burzsoá réteg reakciós a forradalmi erőkkel szemben —, amelyek elég gyérek e kor Magyarorszáგában. — A Szociáldemokrata Párt túlnyomó többsége egyáltalán nem tekinthető Jásziéknál sokkal forradalmibbnak, szűk réteg volt az, amely Jásziékat „balról”, a munkásosztály érdekei alapján bírálta, s ez a réteg is főként 1918 felé alakult ki. Ezt megelőzően Szabó Ervin mellett alig voltak olyan erők, melyek tényleg „balról” bírálták volna Jászit. Világnézetiileg azonban feltétlenül az említett kettősség fejeződik ki Jásziában, az, ti., hogy „forradalmár”, a reakcióval szemben, s egyben „reakciós” a forradalommal szemben. Ez a világnézeti kettősség eszmeileg megnyilvánult a forradalmi eszmék, elsősorban a marxizmus—leninizmus elleni hadakozásában (a burzsoá kispolgári réteg nem volt képes elfogadni a marxizmus forradalmi következtetéseit, ezek ellen fordul, forradalomellenes, békítő nézeteivel). De megnyilvánul egyben azok ellen a reakciós nézetek ellen folytatott „forradalmi” harcában is, amely nézetek viszont akadályozták a szabad kapitalista fejlődést Magyarországon. Ugyanez a világnézeti kettősség nyilvánult meg Jászinak a valláshoz való viszonyában is. Jászi megoldhatatlan ellentmondásban vergődik, s ez világnézetének minden területét, így ezt a szektort is áthatotta.

A vallás szerepével a francia szociológiai iskola hatására is igen sokat foglalkozott. Különösen Durkheim kutatásai, ill. iskolájának tevékenysége inspirálta Jászit a vallás problémáinak vizsgálatára.²⁰⁸

Jásziékról Tisza lapja, a Magyar Figyelő így írt 1911-ben: „Az atheista és materialista világnézetten felépülő nemzetköziség mind merészebben és mind cinikusabb leplezetlenséggel üti fel a fejét, és a magyar fiatalság modern profétái ki akarják ölni lelkéből a valláserkölcsei világnézetet, a nemzeti ideált.”²⁰⁹ De ez a nyilatkozat az országgyűlés ülésén is elhangzott a radikális szabadkőművességet, elsősorban Jászit támadó Polónyi tolmácsolásában, aki idézte a Magyar Figyelőnek a szabadkőművesség ellen írt cikkét. Hogy a Jásziról alkotott vélemény helyes volt-e, vagy sem — ez más kérdés, de az bizonyos, hogy tevékenységüknek ez a hatása érvényesült, s érthető, hogy a magyar uralkodó osztályok képviselői nagyon érzékenyen reagáltak erre a

²⁰⁸ Jászi levele Szabó Ervinhez, 1905. III. 12. (Pr. I. A. 507/33/b/31.) „Durkheim tanácsolta, hogy foglalkozzam vallás-szociológiával, amelynek alapos ismerete nélkül az embernek nem lehet helyes felfogása a társadalmi életéről.”

²⁰⁹ Világ, 1911. IV. 8. A Magyar Figyelő a szabadkőművességről, a radikalizmus-ról írt, s ezt idézi Polónyi Géza az országgyűlés 1911. IV. 7-i ülésén. (Világ, 4. old.)

hatásra. Maga Jászi nem volt materialista, ez kétségtelen. Igaz azonban az is, hogy egy időben ateistának vallotta magát. Tény, hogy ateizmusa ebben a periódusban sem volt következetes, sokszor keveredett vallásos, misztikus elemekkel, de hatásában feltétlenül betöltötte az ateizmus szerepét. Nem egy olyan dokumentum áll rendelkezésünkre, amelyből kitűnik, hogy 1910 körül Jászi magát ateistaként jellemezte.²¹⁰

c) Jászi vallás-kritikája

1910-ben írja Jászi egyik cikkében — s nagy jelentőségű, hogy eljutott erre a felismerésre —, hogy a vallás nem egyéb, mint ópium a nép számára. A vallás nagy szerepében, a néptömegeket leszerelő, elkábító hatásában látja a klérus erejének egyik forrását.²¹¹ Látja, hogy a vallás összefügg a társadalmi, osztályviszonyokkal, de nem látja magának a vallásnak a gyökerét, osztály-alapját.²¹²

Nem jut el annak felismeréséig, hogy a vallás milyen osztályalapokból táplálkozik, sőt később határozottan tagadja már, hogy a vallásnak az osztály-társadalomban osztályalapjai volnának. Azt állítja, hogy a vallást csupán felhasználták az uralkodó osztályok, s hogy az osztályérdektől meg kell tisztítani az igazi vallást.

Erősen támadta azt a felfogást, amely szerint az erkölcs csak vallás-erkölcs lehet.^{212a}

A vallást Jászi teljesen magánügynek tekintette. Harcolt a lelkiismereti szabadságért, melyet eltorzítottak az uralkodó osztályok. A vallás magán-ügyként való kezelésében kétségtelen, hogy a Jászi által oly nagyra tartott revizionista körök állásfoglalása is jelentős szerepet játszott. Ismeretes, hogy a II. Internacionálén belül elterjedt nézet volt, hogy a vallást magánügynek kell tekinteni nem csupán az állam szempontjából (lelkiismereti szabadság), de a munkásmozgalom, a pártok szempontjából is. Ez nyilvánvalóan elvi megalkuvást jelent, a munkásosztály érdekeit képviselő tudományos világnézet mellett elismeri a tudománytalan, reakciós világnézetet is, mindenkinek személyes ügyévé téve, hogy a mozgalom érdekeiért milyen világnézeti alapon állva kíván harcolni. Ez a munkásmozgalomban lehetetlen helyzetet teremt, hiszen a munkások érdekeivel ellentétes világnézet elismerését hagyja jóvá.

²¹⁰ Jászi levele Szabó Ervinhez. 1907. II. 13. (P. I. A. 507/33/c/62.) „Hiába, azokkal szemben, akiket szeretünk, még mi, atheisták is vallásosak vagyunk in praxis” és azt a reményét fejezi ki, hogy Szabó Ervin hamarosan meg fog gyógyulni.

²¹¹ Jászi írása a Keletben, 1910. I. 15. (O. L. Szabadkőművesség.) „Félelmes az ő hatalma ma is. Ennek magyarázata, hogy a vallás nagy néptömegek nar-kotikuma, melyre mindaddig szükség van, míg azt mással helyettesíteni nem tudjuk” (21 old.). Bizonyos fokig közeledik a vallás osztálygyökerei felismerése felé a következő gondolattal: „Az uszorabankok, kivándorlási ügynökök által elnyomott nép ragaszkodik ahhoz a valláshoz, mely túlvilági boldogságot ígér a földi keservekért” (uo.).

²¹² Ugyanabban a cikkben főként a babonában jelöli meg a vallás gyökerét: „A vallás mindenkinek magánügye és igenis mi is respektáljuk a vallásban a lelkiismereti szabadságot, de annál hatékonyabban kell fellépni a vallás ellen ott, ahol az mint feudális, reakciós intézmény, mint a lelki-ismereti szabadság béklyóba verője jelentkezik... A vallás nevében elkövetett visszaélésekkel szembe kell szállanunk épp úgy, mint amaz ősi babonákkal, melyekből a vallás táplálkozik”. (20. old. uo.) Jászi e cikkében egyébként foglalkozik a Symbólikus Nagypáholy leiratával is, melyben inti a páholyokat, hogy ne foglalkozzanak vallási kérdésekkel.

^{212a} Jászi: Vallás-erkölcs. Világ, 1911. V. 11. 3., 4. old.

Jászi a klerikalizmus elleni harc során fejtette ki a vallást magánügyként elfogadó nézeteit, s ennek hatása különböző határozatokban is — pl. a Jászi felszólalásai alapján hozott szabadkőműves határozatban — érvényesült.²¹³

Ateista nézeteiért, a vallás bírálataért Jászi sok támadásban részesült. Előzőleg már ismertettük, hogy a reakció „elméleti folyóirata” hogyan támadta Jászit. Jászi írásai, beszédei, illetőleg tevékenysége, hatása egyes szervezetekben pl. a Galilei Körben; ezek voltak a támadási pontok ellene.²¹⁴

Jászi harca a vallás ellen nem következetes. A harcot ugyanis nem proletár-alapról, hanem a polgár módjára folytatta, s tudvalevő, hogy burzsoá alapról a felvilágosítók módjára a vallás ellen nem lehet *következetes harcot* folytatni. Ez a legnagyobb polgári materialista flozófusok működésében (Feuerbach, Diderot stb.) is így van, még fokozottabban érvényes ez Jászi vallás elleni küzdelmére. Szélmalomharc az a küzdelem, amelyet a vallás ellen, annak alapjai elleni harc nélkül folytatnak. A burzsoá valláskritika pedig nem jutott el a vallás gyökerei felismeréséig, s e gyökerek ellen vívott harcig. A vallás ellen, mint ésszerűtlenség ellen hadakozó polgár az ésszel, a tudással akar mindent megoldani. Helyes, hogy a tudást állítja a tudatlanság, a babona helyébe. De kevés akkor, ha a babona gyökereit, keletkezésének forrásait nem reteszljük el. A forrásokat pedig az osztálytársadalom létezése óta a kizsákmányolásban kell keresni. Ezeket a gyökereket Jászi nem ismeri fel, maga is az „ész” nevében hirdet harcot az „ésszerűtlen” vallás ellen.²¹⁵ A gyökerek, a valódi források fel nem ismerésének jelentős szerep jut abban a folyamatban, amelynek eredményeképpen Jászi később visszatér, ha bonyolultabb fokon is — a vallásos nézetek hirdetéséhez.

d) *Vallás elleni harcának alapja: harc a klerikalizmus ellen*

A vallás elleni harchoz Jászi a *klerikalizmus elleni harc* kapcsán jut el. A klérus uralmának, erejének alapját a vallásos nézeteknek a tömegekre gyakorolt hatásával magyarázza. A vallási dogmatika ellen a tudományos kuta-

²¹³ L. 212. jegyzet elejét is.

A Martinovics-páholy indítványa, 1908. XII. 24. (O. L. Szabadkőművesség. 28. cs. 312/1908.) „A magyar szabadkőművesség minden rendelkezésére álló eszközzel . . . oly közvéleményt kíván teremteni, mely képes lesz hatékony harcot indítani a klerikalizmusnak a politikai és társadalmi életből való száműzésére. Ezt a nagy célt csak az egyházi javak szekularizációja, a hitoktatástól ment, ingyenes állami, világi közoktatás és az egyháznak az államtól való elválasztása útján véli elérhetőnek, azon elv alapján, hogy a vallás mindenkinek magánügye”.

²¹⁴ „Antiszemita seregszemle. Polónyi Géza zászlóbontása.” (Világ, 1911. V. 16. 15. old.) A vallásérkölcös bírálata miatt támadja a reakció a parlamentben is Jászit. Haller: „A felekezeti iskola helyébe . . . az általános nemzeti erkölcsant akarják iktatni. A kétezer esztendőn át hirdetett erkölcsant helyett hoznak egy újat, amelynek a katekizmusát majd Jásziék és Bokányiék fogják megcsinálni”.

Polónyi: „A Galilei Kör ifjai megfelelnek arról, hogy a Tudományegyetemet és a Műegyetemet hazafias és vallásos polgárok áldozatkészsége emelte és tartja fenn. Akinék szűk ez az egyetem, ám építtessen magának Jászi Oszkárrel egy másikat . . .”

²¹⁵ Jászi írása a Kelet 1906. okt. 26-i sz.-ban 262—263. old. Idéz a lyoni nép-egyetem vezetőjétől: „Az uralom és a klerikális tekintélyi elv évszázadai átídomították az emberek elméjét a hitre, az ésszerűtlen vallásra, a csodák és hazugságok elfogadására. Az ész mindig feláldozták, elítélték . . . a felszabadított ész felszabadítaná az emberiséget, összezúzva a tévedést és a hazugságot”.

tást kell szegezni, vallja Jászi, s ezzel ki lehet húzni a feudális társadalmi és politikai reakció alól a talajt.²¹⁶

A klerikalizmus elleni harc tevékenységében a *vallás elleni* bizonyos harccal is összefonódik, bár később ezt a harcot tompítja, majd — a klerikalizmus ellen még harcolva — teljesen leállítja.

Jászi zászlóvivője volt a klerikalizmus elleni harcnak, amit a szabadkőművességben vitt szerepe különösen erőteljesen megmutat. 1909. XII. 29-én tartott előadása: „Az antiklerikális küzdelem országos szervezése”, amelyet a Kelet 1910. I. hó 15-én leközzölt, jelzi a klérus leküzdése érdekében tett erőfeszítéseit. E harcban élenjárt a radikális Martinovics-páholy. A klerikalizmus elleni harc összefonódik a klérus nagy földbirtokainak elkobzásáért, a szekularizációért folyó harccal. Az egyházi javak szekularizációját tekinti a demokrati- zálás feltételének.²¹⁷

A klerikalizmus elleni harc során helyesen mutat rá Jászi, hogy ez a harc összefügg a szociális kérdések egész komplexumával.²¹⁸

Helyesen fejtette ki pl., hogy nem lehet a parasztság között a klerikaliz- mus ellen „általában” hadakozni, hanem be kell mutatni, milyen károkat okoz a klérus a parasztságnak, s akkor a parasztok bizton a klérus elleni küzdelem- hez fognak csatlakozni.²¹⁹ A klerikalizmus elleni harc hibájának tekinti, hogy nem veszi eléggé figyelembe a kor reális gazdasági, politikai, kulturális erőit.²²⁰ *Nem elég a pap ellen hadakozni, — harcolni kell az ország demokratizálásáért,* így lehet eredményes a klerikalizmus elleni harc.²²¹

E harcnak szerves alkotórésze az iskolának az egyháztól való elválasztás- tására, ill. az államnak és az egyháznak az elválasztására irányuló küzde-

²¹⁶ L. 211. jegyzet.

Jászi: A Társadalomtudományi Szabadiskola, Bp. 1906. Demokratia páholy. (O. L. Szabadkőművesség.) „Nálunk a szociológiai kutatást lehetetlenné teszi a . . . poli- tikai és társadalmi reakció is, mely hamar felismerte, hogy uralmának fő támaszai a vallásos, dogmatikus, vagy metafizikus alapon művelt társadalomtudományok, míg ezeknek természetstudományos kutatása előbb-utóbb meg fogja törni hatalmát”.

²¹⁷ Jászi: Demokrácia és szekularizáció. Világ, 1914. V. 17. „. . . a demokratikus parlamenti reform útján egy olyan közéleti atmoszférát alkossunk, amelyben a nép- szabadtság eszméi . . . kicsirázhatnak.” Ehhez szükséges az egyházi javak szekularizá- ciója is. A főpapok eldorádójáról ír, s arról, hogy kialakul az egyházi proletariátus is.

²¹⁸ A Martinovics-páholy jelentése az 1910. évben végzett munkáról. (O. L. Sza- badkőművesség Symbólikus Nagypáholy, 1911-1077-89. csomó/54.) „A lefolyt év érdem- leges munkájának körvonalai tulajdonképpen már az 1909. XII. 29-i együttes munkán bontakoztak ki, amikor Jászi Oszkár testvérünk, mint előadó kimutatta annak szükség- szerűségét, hogy az antiklerikális küzdelmet a siker érdekében multhatatlanul összefüg- gésbe kell hoznunk a szociális kérdések egész komplexumával.” Jászi írása a Kelet-ben, 1910. I. 15. „A klerikalizmus elleni harc nem lehet helyes anélkül, hogy a mai társadalom politikai, gazdasági, kulturális erőinek mérlegelésébe belemenne” (20. oldal).

²¹⁹ Uo. „A paraszt . . . gazdasági érzéke igen hatásosan ébreszthető fel, ha azok a tények, melyek a klerikalizmus anyagi erőviszonyaiban rejlenek, számokban és adatok- ban bizonyítják előtte a rettentő aránytalanságokat a birtokmegoszlásban. A latifundiu- mok s kivált a holtkézi birtokok megoszlása, s ennek visszahatása a földszerzés nehé- ségeire, s a kivándorlásra kényszerítő nyomorúságaira, — számokban, megdönthetetlen statisztikai adatokkal állítandó eléje, s akkor megérti, s melléje áll a bajok orvoslására irányuló mozgalomnak.”

²²⁰ Uo. A harc hibája az, hogy „Harcot folytat a klerikalizmus ellen anélkül, hogy a mai társadalom politikai, gazdasági, kulturális erőinek pontos mérlegelésébe belemenne.”

²²¹ Uo. „Ha kimegyünk az országba és bizonyítjuk a nép előtt, hogy a pap rossz, a paraszt erre azt fogja mondani, hogy az uzsorás, a jegyző, a szolgabíró, a végrehajtó még rosszabb”.

lem.²²² A szellemi narkotikum elleni küzdelem csak a demokratizálásért folyó harccal együtt vezethet eredményre. „Amíg . . . azt az intézményt (a vallásról ír — F. Gy.) más intézményekkel fölöslegessé tenni nem tudjuk, amíg az iskola az egyházé, s nem a miénk, amíg az óriási holtkézi birtok s egyházi vagyon húszezer pap táplálására szolgál, s a népet érdekeiben állandóan veszélyezteti, míg az egyházat minden téren fölöslegessé tenni nem vagyunk képesek, addig az antiklerikális akciónak komoly sikere nem lesz.” Majd így folytatja: „Ahol nincs tanító, iskola, orvos, ahol a nyomor, betegség szedi áldozatait, ott a szellemi narkotikum bizonyos megnyugvást okoz.”²²³

A vallás elleni harcban, a klérus elleni harcban tehát Jászi egyszersmind a feudalizmus elleni harcot is látja, — ezzel magyarázható, hogy oly élesen támadja ebben az időben a klérust. Helyes álláspontra jutott, amikor a társadalmi kérdések összességében elhelyezve kereste a klerikalizmus elleni harc szerepét, perspektíváit. Mégsem jutott el azonban elég messzire, amikor kizárólag a feudalizmus elleni harc eredményes voltában látta a klérus elleni harc sikerének biztosítékát. Ebben is látszik, hogy a feudalizmus korlátozta Jászi látókörét, mindent a feudalizmus elleni harc szemszögéből értékelt elméleti és politikai munkájában.

A materialista történetfelfogás segítette a vallás, a klerikalizmus elleni harc terén is Jászit eredményes, helyes nézetek kialakításához. Látja, hogy a klerikalizmus, a vallás elleni harc a szociális kérdés egész nagy komplexumának egy része. Nem látja azonban, hogy a vallásnak a gyökerei az ő korában már nem a feudalizmus viszonyaiban keresendők, hanem a tőkés termelési viszonyokban. Látja ugyan, hogy a kapitalizmus is felhasználja a vallást a maga céljaira, de azt állítja, hogy a vallás terjedése ezzel nem magyarázható meg, azt írja, hogy a vallás terjedése „. . . nem vezethető le” . . . „a kapitalizmus fokozódó remegéséből a szocializmussal szemben, mely egyre kétségbeesettebben keres a tömegmozgalmakat lecsöndesítő narkotikumokat, vagy a gazdagok bátorságát fokozó hevítőszereket.”²²⁴ Kifejti, hogy ez hozzájárul a vallás terjedéséhez, de nem ez a főok. A továbbiakban pedig eljut a vallás védelmezéséhez, a vallás szükségszerűségének bizonygatásához.

e) „*Új, igazi, jó*” vallás kell a régi helyett

1910 után egyre halványabbá válik a valláskritika Jászi írásaiban — bár egyszer-egyszer még felvillan ez is²²⁵ — a korábbi erőteljes vallás elleni hangok egyre jobban elhalkulnak, s átadják helyüket azoknak a hangoknak, mel ek azt bizonygatják, hogy a vallás és a radikalizmus nincsenek ellentétben egymással, a radikalizmus csak a klérus ellen harcol, s a vallást nem támadja. Ez a hangváltozás összefügg azzal is, hogy a radikális pártot megalakulásakor hazafiatlansággal, illetve vallás-ellenességgel vádolták. E vádak pedig feltétlenül kirántották volna Jásziék alól még azt a szűk polgári-kispolgári bázist is, amellyel rendelkeztek, s ezért is harcoltak oly nagy hévvel a vád, a vallás-

²²² Vö. Jászi cikkével (Világ, 1911. V. 14.): Vallásszabadság. „Az állam minden felekezet felett áll, s így nem tűrheti, hogy működéseit egy oly világnézet szelleme hassa át, mely immár teljesen alkalmatlan az emberi és a nemzeti kultúra nagy érdekeinek irányítására”. (8. old.)

²²³ Jászi cikke a Keletben, 1910. I. 15. 21. old.

²²⁴ Jászi: Erkölcsi újjászületés. Világ, 1914. május 10.

²²⁵ Uo.

talanság, vallásellenesség vádja ellen. Ez a változás azonban nem csupán taktikai okok eredménye, feltétlenül szerepet játszott benne Jászi idealista nézeteinek elharapódzása is, amelyek nyomán az „új, jó” vallás szükségszerűségéről kezd cikkezni.

Egyre gyakrabban jelennek meg olyan cikkei — főleg 1914-től kezdve —, melyek a radikalizmusnak a valláshoz való viszonyát kívánják tisztázni. „... a vallás, a haza és a radikalizmus között nincs elvi ellentét.”²²⁶ — írja Jászi egyik cikkében. Az, hogy a radikalizmus és a vallás megfér egymással, ellentétes megelőző állásfoglalásával, melyet már ismertettünk.

Másik cikkében azt fejtegeti, hogy amikor az iskolákat ki akarják vonni az egyház hatásköréből, nem a vallást támadják. A vallást csak az iskolából kívánják kivonni, s a családi nevelés számára kívánják fenntartani. Csak taktikai lépés ez? Ezzel akarják az iskolák államosításának egyébként nagyon helyes követelését a támadásokkal szemben megvédeni? Ez valószínű, de elképzelhető, hogy milyen súlyos kárt okozott a vallás, a klerikalizmus elleni harcban egy ilyen cikk éppen attól a Jászitól, aki e harc egyik legismertebb, legkiemelkedőbb alakja volt.²²⁷

Ennek a cikknek egyik legértelmesebb gondolata így hangzik: „Meggisztentve a vallás politikai és fegyelmi kényszerét, kiküszöbölve az általa előidézett... viszályokat: a belső családi élet, az érzelmek és hagyományok szemérmes és zárkózott csendjébe vonná be az embernek istenéhez való viszonyát, s megadná a lehetőséget, hogy a gondos szülő gyermekét súlyos tudományos és erkölcsi konfliktusokon símán... átvezesse.”²²⁸

„Nem a vallás ellen támad a radikalizmus” — s ezt Jászi még azzal a kijelentéssel is megtoldja, hogy kijelenti: ő csak az *ál-vallásokat* támadja, azok ellen harcol, de nem a vallás ellen. A tanítók függetlenségének követelése nem az isten megtagadása — írja egyik cikkében.²²⁹ Ide jutott el az ateizmustól egyre jobban eltávolodó Jászi Oszkár.

Eljut addig, hogy a rossz, ún. pozitív vallásokkal szembeállítja a jó, az igazi vallást. Olyan vallás után áhítozik, amely nem „osztályuralmi narkotikum” többé, amely tehát elveszti osztályjellegét. Az emberi és racionális istenhit után áhítozik, a hitbe oltott tudást kívánja, s mindezt betetőzi azzal,

²²⁶ Jászi: Vallás és haza. Világ, 1914. V. 27. 4. old. Vázsonyi ellen érvel Jászi, ui. Vázsonyi, Jásziék legélesebb politikai ellenlábasa, a radikálisokat vallásellenességgel, hazaellenességgel vádolta a Központi Demokratikus Kör Martinovics-ünnepségén. „A radikalizmus tisztelgetben tartja mindenkinek a vallásos meggyőződését” — írja, s a gondolatszabadságra hivatkozik, majd így folytatja: „A vallási egyesüléseket, az egyházakat sem bántja, mert ha ezt tenné, a gyülekezési szabadság alapvető principiumát sértené meg.” A radikalizmus küzd az „egyházi feudalizmus és kapitalizmus ellen”, a holtkéz, a lelki terror ellen. A szekularizáció nem a vallás elleni támadás. A vallásoktatás sem: „Nem a vallásoktatás ellen küzdünk, hanem a vallástantantást az egyház és a család számára követeljük.”

²²⁷ Jászi: Hadizenet. Világ, 1914. IV. 5. 3. old. „A vallást ki akarjuk küszöbölni az iskolából, s a családi nevelés számára kívánjuk fenntartani. Itt sem a vallást akarjuk támadni, hanem a gondolatszabadságot védelmezni. A pozitív vallásoknak a tudományval való ellentéte, s viszályuk egymás között valósággal megmérgezi a gyermek lelkét.” (Kiemelés tőlem. F. Gy.)

²²⁸ Uo.

²²⁹ Jászi: A mi hazánk és a mi vallásunk. Világ, 1914. május 31. 2. old. Ebben a cikkben kifejtette Jászi, hogy nem a vallás ellen van általában, hanem az *ál-vallásokat* támadja. Új vallás mellé áll, amely a deizmustól indulhat ki.

hogy a vallás fejlődésében szociális panteizmus felé haladást lát. Különösen a dán parasztek vallása ragadja meg nagyon Jászit, ebben látja azt a vallást amely e vonatkozásban ideálját megközelíti.²³⁰

Jászi a protestáns vallást, a protestánsizmust mindig nagyra tartotta. Amikor korábban harcolt a klerikalizmus és a vallás ellen, akkor is csak a katolikus vallás, a katolikus egyház, a katolikus klérus ellen hadakozott, s hallgatott a protestáns vallásokról. Magánleveleiben azonban kifejtette ezirányú véleményét is: a lutheranizmust összeegyeztethetetlennek tartja a dogmatizmussal.²³¹ Ennek az álláspontnak fonák voltát csak mégjobban élezi, ha szembeállítjuk ezt azon véleményével, amely a marxizmussal mint dogmatizmussal fordul szembe. Tehát a lutheránus vallás — nem dogmatikus, a marxizmus azonban dogmatikus. „Marx és Engels dogmákat hagyott hátra”, és Jászi véleménye szerint a revizionisták érdeme, hogy ezeket feloldják. 1911-ben egyik Világ-cikkében is kiáll már a protestánsizmus mellett. (Érdekes módon 1911-ben figyelhetjük meg a vallás terén a fordulat, az élesebb fordulat kezdetét. 1911-től kezdve ír olyan jellegű cikkeket, amelyek kacérkodnak a vallással, az új vallással.) Egyik cikkében pl. azt írja, hogy „... a protestánsizmusnak nincsenek se tanai, se dogmái.”²³²

Látható: Jászi elhallgatja, hogy a protestáns vallások is körülhatárolt dogmarendszert alakítottak ki, amelyek megsértése — ha nem is a katolikus egyháznak a feudalizmus örökeként fennmaradt türelmetlen kegyetlenségével, de nem kisebb — lelki pressziót vált ki a protestáns egyházakból. Az a megállapítás, hogy a protestáns vallás „szabad magyarázat, szabad diszkusszió, szabad istentisztelet... ez a protestánsizmus lényege”²³³ — legfeljebb formailag igaz, de próbáljon csak meg valaki a „szabad diszkusszió” lehetőségeivel élve a vallás, a protestáns vallás elleni nézetekkel fellépni, majd kiviláglik, hova vezet ez a szabad diszkusszió. A cuius regio, eius religio elv alkalmazása sem éppen a legszabadabb istentiszteletet eredményez, a protestánsizmus részéről sem.

Különösen nagyra értékeli Jászi — a dán parasztek-vallás mellett — a németországi új-protestánsizmust, az ún. Jatho-féle mozgalmat. Új vallást lát benne, olyat, mely túl is nő a vallás keretein. „Dőre dogmatizmus volna a Jathoék vallásosságát a római lelki feudalizmus vagy a bornírt protestáns ortodoxia babonáival összekeverni. Végre is vallás és rituálé két teljesen különböző dolog. Bárkinek lelkiismereti joga a világ dualista vagy monista magyarázata között választani. De hogy a dogmáktól, szertartásoktól, babonáktól és osztályuralomtól megtisztított dualizmus vagy *istenhit nem szükségképp*

²³⁰ Jászi: A német—dán harctérről. (L. Világ, 1911. VIII. 20. 4. old.) „Emberi méltóság, nemzeti függetlenség, az isten oltalma alá helyezve: ez a dán parasztek vallása... Itt a vallás többé nem az osztályuralom narkotikuma, hanem közeledés ama mind emberibb, és racionálisabb istenhit, ama szociális pantheizmus felé, melyben Durkheim a vallás történelmi fejlődését látja.” A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés c. könyve 74. oldalán idézi a cikkében irtakat, s megállapítja, hogy a dánokat „mély vallásosság hatja át... a vallás át meg át van itatva szociális eszmékkel és demokratikus törekvésekkel... régi és nagyon intenzív, erősen szociális ízű teológia kincseiből táplálkozik” (74. old.).

²³¹ Jászi levele Somló Bódoghoz. 1899. VIII. 15. (O. Sz. K. kézirat.) „Megjegyzem, hogy lutheránus — írja egyik ismerősükről — tehát reactio vagy klerikalizmus ki vannak nála zárva”.

²³² Jászi: Új protestánsizmus. Világ, 1911. július 4. 2. o.

²³³ Uo.

hülyeség, vagy reakció, azt ... Goethe, Schopenhauer vagy Bergson eléggé bebizonyítják."²³⁴

Az idézett részből látható: hogy a régi, „bevett” vallásokat valamiféle új vallással, „a vallással” állítja szembe, amely meg van tisztítva minden lerakódástól, dogmától, szertartástól, osztályérdekektől, — s megmarad az istenhit, a maga pusztá elvont vagy nem elvont formájában. Vallás és rituálé, egyházi szertartások — ez két dolog. Tehát: ellenzi az egyházak vallását, amely hatalmi igényekkel lép fel, hatalmi bázisra támaszkodik. Azért ellenzi, hogy „istent építsen”, „istent keressen” magának. Nem új dolog ez a munkás-mozgalomban, ismeretes, hogy a bolsevikok között is akadtak, akik az 1905—7-es forradalom elbukása utáni években új vallás építésére adták a fejüket.²³⁵ Új vallás „tisztá vallás” — jó vallás — ez annak az intellektuelnek a tévelygése, aki nem áll biztos szilárd materialista világnézeti, filozófiai alapon olyankor, amikor nagy, éles fordulatok rázkodtatják meg a világot.

Jászi később talán még az eddiginél is világosabban beszélt. Miközben bírálja Prohászka kárörvendezését a franciaországi helyzet alakulásán, megjegyzi, hogy „Igazat kell adni Prohászknak abban, hogy a modern kultúrában egyre inkább szaporodnak azok a jelenségek, melyek a vallás renaissance-át hirdetik.”²³⁶ Majd megállapítja, hogy a vallás egyes hibái miatt nem kell a vallást általában eldobni, (itt is látszik: jó vallás kell csak!) hanem a vallás lényegét kell látni. Mert a vallás egy részében téves ismeretnek, hatalmi mechanizmusnak, uralmi visszaélésnek bizonyult, már kész volt az a naív teória, hogy a vallás *csak* tévhit, *csak* hatalmi mechanizmus, *csak* egyházi visszaélés. Észre sem vették, hogy „a vallás elsősorban nem világmagyarázat, hanem élni-akarás, a küzdő, szenvedő ember megkapaszkodása ... lelki egyensúlyának erkölcsi alátámasztása (ami nagy jelentőségű az etikai idealista Jászi számára. — F. Gy.) ... , hogy tehát a vallás nemcsak a kizsákmányoltak narkotikuma lehet, hanem — mint igen gyakran a tömegmozgalmak történetében — a szabadságharcok élesztője, egyének és osztályok dacos ellenállásának lelki tápláléka.”²³⁷ Ehhez nem szükséges különösebb kommentár, csupán azt kell megvizsgálni: hogyan jutott el oda Jászi, hogy a vallást az erkölcs alapjának hirdeti, hogy a vallást elválasztja osztályalapjaitól — holott alig néhány évvel előtte éppen az ellenkező nézeteket vallotta. Ebben elsősorban a forradalom közelsége játszik szerepet. Ismeretes, hogy 1914-ig mily erőteljesen érik a szocialista forradalom, egyre szélesebben bontakoznak ki a forradalom perspektívái. A forradalomtól megijedt, azzal szembefordulni kész burzsoa eszmei fegyvert keres a forradalom ellen, amikor az isteneszméhez fordul. Nem utolsó sorban idealista filozófiai tájékozódása játszik ebben szerepet, Kant felé fordulása, az etikai elemek előtérbe állítása. Nem ok nélkül írja már 1911-ben a Jatho-mozgalmat jellemezve, hogy „... ez a mozgalom messze túlszárnyalta a vallási élet kereteit ... a tömeglélek keres itt magának utat a tudomány és a szociális igazság irányában: ... a Kant és a Haeckel szelleme lüktet itt a vallásos burokbán.”²³⁸

²³⁴ I. m. 3. old.

²³⁵ Vö. Lenin: Materializmus és empiriokriticizmus. 352. old.

²³⁶ Jászi: Erkölcs újjászületés. Világ, 1914. V. 10. 2. old.

²³⁷ I. m. 3. old.

²³⁸ Jászi: Új protestantizmus. Világ, 1911. VII. 4. 3. old.

„Bergson szelleme is lüktet” az új vallásban, legalábbis Prohászkaival folytatott vitájában az új vallás eljövételének ezt az oldalát is kiemeli. „Az új nemzedéknek talán egy ilyen új vallásra lesz szüksége . . . Ennek az új világnézetnek elterjedése csak javára lehet a társadalmat forradalmasító erőknél.” Ezt „nem lehet az ellenforradalom javára hasznosítani” — könyveli el a bergsonizmus hatásaként.²³⁹

Jászi odáig jut el ezen az úton, hogy mindenben a vallási nézetek lecsapódását keresi, minden nézetet végső soron vallási nézetek által meghatározottnak tekint. Előbb idézett egyik cikkében írja : „Az a vallásgyűlölet, mely ma a proletariátus és az intellektuelek széles köreit áthatja, igen sok esetben mély vallásos irányzatú lelkeknek gyűlölete az elnyomás és félrevezetés ama szelleme ellen, mely a történelmi egyházakat az osztályuralom szolgálatába állította.”²⁴⁰ Az egyik, emigrációja idején írt cikkében olyan megállapítást tesz — s ebben már látszik az általánosítási igény —, hogy „Minden nagy társadalompolitikai szintézis végső alapjában mindenkor vallási szintézis is. Ilyen volt . . . a liberalizmus és a szocializmus is . . .” S kifejti, hogy „Atheista mozgalmak is lehetnek eminenter vallásosak”.²⁴² Itt tehát már általánosítva állapítja azt meg, hogy minden jelentős társadalmi mozgalom, eszmeáramlat lényegét tekintve vallási nézetek hatását viseli magán, alapjában vallási nézetekre épül. Ismeretes, hogy Engels hogyan cáfolta meg Feuerbach hasonló nézeteit a „Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása” c. művében.²⁴³

Ez már nincsen messze attól a foktól, amelyen Jászi már nyíltan vallássossá válik, nyíltan istenhez fordul. Késői emigrációs írásaiban már ez is megtalálható. ²⁴⁴

Jászinak a valláshoz való viszonya igen fontos filozófiai nézeteinek fejlődésében, nem lehet pontosan megérteni se Jászit, se a radikalizmust ezen nézetek alakulásának elemzése nélkül. Az összkép : Jászi sok bukdácsolás, útvesztők után az idealizmusnál, a vallásnál köt ki. Az út azonban, amelyen ide eljutott, nagyon bonyolult. S ezt a bonyolultságot nem lehet leegyszerűsíteni, vétenénk a történeti hűség ellen, ha akár így, akár úgy sematikusán próbálnánk meg-

²³⁹ Jászi : Erkölesi újjászületés, Világ, 1914. V. 10. 3. old. Sőt Jászi még odáig is elmegy, hogy az istent szocialista agitátornak teszi meg, Prohászka nem fél az új vallástól, de az egyházi fejedelmeknek fog-e tetszeni ez az „új vallás, melyben maga az isten csap fél szocialista agitátornak? Ne feledjük : az angol, svájci, az amerikai, a norvég paplakokban már igen sok helyen áll Marx Kapitálja a Biblia mellett”. Tehát : új vallást akar, sőt odáig megy, hogy az új vallással, annak terjesztőivel hozza kapcsolatba a szocializmus ügyét is.

²⁴⁰ Jászi : Hadizenet. Világ, 1914. IV. 5. 3. old.

²⁴² Jászi : Tolsztoj vagy Lenin? Bécsi Magyar Újság. 1921. júl. 31. 1. old.

²⁴³ Vö. I. m. Marx, Engels: Vál. Művek. II. köt. 375. old. Engels bírálja Feuerbach azon nézetét, mely szerint a társadalmi változásokat a vallás változásai alapján lehet megkülönböztetni.

²⁴⁴ Jászi üzenete a newyorki nagygyűléshez. 1945. VI. Harc (Fight) V. évf. 1945. VI. 15. 2. old. „Emberi méltóság és igazság : ezek egyszersmind minden igaz vallás végső követelményei”.

Jászi: Új Politika, Új Erköcs. Levél a Magyar Radikális Párthoz. Haladás, 1946. I. 5. A feladatokat a radikális párt előtt a lelkek előkészítésében látja. Azzal fejezi be írását, hogy „Mindeneknél fontosabb, hogy egy új erkölcsöt propagáljatok tettekkel, beszéddel és kérlelhetetlen kritikával.” Egyrészt látható itt a vallásos nézetek összefonódása az etikai felfogással — mindenekelőtt az erkölcs propagálását látja feladatként. Másrésztől látszik itt a „kérlelhetetlen kritika” kifejezésben a később kibontakozott népi demokrácia-ellenes tendenciájának csírája is.

rajzolni világnézeti, filozófiai képét. Ez a kép: színek, amelyben a színek elég nagy gazdagságával találjuk szembe magunkat.

*

Színek — horizontálisan és színek — vertikálisan is. A változások széles skálája húzódik végig Jászi működésének vizsgált szakaszán, de egy-egy szakaszon belül is sokféle nézetbe ütközünk. S ha ki is emelkedik egyik-másik irányzat a sok közül, mégis ezen nézetek bonyolult szövevényét kell számításba vennünk, ha Jászi „filozófiai, ideológiai, világnézeti képét” akarjuk megrajzolni.

Jászi filozófiája nem egységes, zárt filozófiai rendszer. Ha valami rendszeres benne, úgy ez eklektikája, amellyel rendszeresen egybevegyíti a számára megfelelő nézeteket, nézetrendszereket, vagy nézetelemeket. Ezek a nézetek, — több áttételen keresztül megtalálhatók — szociológiai nézeteiben, politikai nézeteiben is.

Jászi látja a világnézet jelentőségét. Sokat ír is róla, felismerve az elméleti-világnézeti állásfoglalás gyakorlati-politikai súlyát, jelentőségét.

Több helyütt ki is fejtí célját: világnézetet adni az embereknek s olyan világnézetet, amely gyakorlatilag is segíti a haladó mozgalmakat. „A Huszadik Század a természettudományi és szociális világnézet minden fenntartás és megalkuvás nélküli képviselője. A tudományos kutatás tisztaságát nem engedi compromissumokkal megzavarni s erkölcsi meggyőződését nem engedi osztályérdekek által korlátozni . . . Mi bármely problémát csak azon új világnézet perspektívájából nézhetünk, melynek kiépítésén fáradozunk”.²⁴⁵ Sugyan ezt fejtí ki egyik Somlóhoz írt levelében is, világnézetüket jellemezve: arról írva, hogy meg kell védeni a Huszadik Század szociológiai irányát: „A mi irányzatunk nem közönséges tudományos irányzat, hanem világnézet, amely diametriális ellentétben van minden más világnézettel”.²⁴⁶

Jászi látja, a tudományos világnézet fejlesztése politikai hatásában mily jelentős, látja, hogy a reakciós körök mily heves támadást vezetnek körük világnézete ellen. Egy helyütt Jászi arról ír, hogy „Tisza István . . . helyesen vette észre, hogy nemcsak az általános választójog fenyegeti végromlással az ő nemes népét, hanem az is, ha a magyar értelmiség a Spencer, Marx, George, Kropotkin és a többiek szellemében kezd gondolkodni”.²⁴⁷ Bemutatja azt is, hogy a reakciós körök világnézeti harcukat hogyan bontakoztatják ki — Magyar Figyelő stb. — a radikálisok progresszív törekvéseivel szemben. Megérzi, hogy rendkívül szoros összefüggés van az elmélet és a cselekvés, a politika között. „A társadalmi jelenségek kutatásától egy lépés a politikai cselekvés” — írja egyik füzetében.²⁴⁸ S megmutatja a továbbiakban: „Ez az oka, hogy a tudományos politikai és társadalmi reakció oly hevesen támadta a Huszadik Század és a Társadalomtudományi Társaság munkáját.”

²⁴⁵ Somló levele Szabó Ervinhez. 1905. nov. 25. (Párttört. I. Arch. 507/42/18.) A Husz. Száz. szerkesztőségének válasza Gratz Gusztáv emlékiratára.

²⁴⁶ Jászi levele Somlóhoz, évszám nélkül, X. 8. (O. Sz. K. kéziratár)

²⁴⁷ Jászi: Az ő kultúrájuk. Világ, 1911. I. 8. 2. old.

²⁴⁸ Jászi: A társadalomtudományi Szabad Iskola. Demokratia-páholy. 70. sz. (O. L. Szabadkőművesség.) A reakció támadja a természettudományos jelenségek szabad kutatását, mert látja, hogy attól csak egy lépés a politikai cselekedetek megfelelő átfarmálása. (7—8. old.).

Ez a támadás különösen az 1910-es években éleződött ki. A radikális csoport működésének kezdetétől találkozhatunk a reakció támadásaival, de 1911-ben itt is fordulat történik — éppen a radikalizmus fokozódó hatása eredményei nyomán. Ez a változás abban nyilvánul meg, hogy a Magyar Társadalomtudományi Egyesület, ennek Szabad Iskolája után létrehozták a Huszadik Század ellensúlyozására a Magyar Figyelőt. A geszti földesúr új jelmezben jelent meg: Tisza István, mint „tudományos lap”, „szociológiai szemle” szerkesztője lép színre — oly nagy hatást vált ki Jásziék tevékenysége. A Magyar Figyelő szerkesztősége ezt nem is tagadta, különösen az első évfolyam tele van a radikálisok, különösen Jászi ellen írt cikkekkel. Későbbi számaikban nyíltan be is vallják: céljuk a radikalizmus elleni támadás volt, s nagy örömmel könyvelték el, hogy működésüknek volt is hatása.²⁴⁹

Összegezve: Milyen fő gondolatok jellemzők Jászi filozófiai nézeteire? Mi nézeteinek fő filozófiai vonala?

Elsősorban a társadalmi nézetek előtérbe kerülése jellemző gondolatvilágára, s ez érthető is, hiszen a századforduló utáni Magyarország olyan megoldandó társadalmi problémákkal terhes, mint a nemzeti függetlenség, a demokratikus fejlődés, a társadalom fejlődése stb., s ezen kérdések foglalkoztatják a kor gondolkodóit.

Ezzel kapcsolatos, hogy Jászi érdeklődik a marxizmus iránt, s a marxizmus számára egyet jelent a történelmi materializmussal. A materialista történetfelfogás azonban ismereteiben eltorzultan, egyoldalúan jelentkezik, s Jászi erősen hadakozik is ellene mint „egyoldalú dogmatikus” szemléletmód ellen. Egész működésén végighúzódik a társadalmi kérdések primátusa, ez elvezet a szociológia eluralkodásához, egy bizonyos szociológikus szemléletmód kialakulásához.

Másodsorban jellemző szemléletmódja objektivista volta, minden a „tudomány szemszögéből”, „mint tudományos probléma” fontos számára, s bár önmagában helyes a tudományosság igénye, mivel tagadja az osztályérdekek szerepét a tudományban — végighúzódik munkásságán az álobjektivitás.

Harmadsorban végighúzódik munkásságán az az igény, hogy a világnézetet tudományossá tegye, pontosabban — Spencer nyomán — természettudományos világnézetet dolgozzon ki a társadalomtudomány számára. A természet-tudományos világnézet megteremtésével szorosan összefügg pozitivistágnosztikus állásfoglalása. Jászi a tudományok fejlődése, eredményei nyomán eljut egy bizonyos fejlődésfelfogáshoz. De felfogása korántsem dialektikus fejlődésfelfogás, nem érti meg a fejlődés forrását, fejlődés-koncepciója vulgáris metafizikus szemlélet, amely nem haladja meg a sívár vulgár-evolucionizmust. Ennek kihatása nemcsak elméletileg káros, de kimutatható gyakorlati politikai tevékenységében is: a vulgáris evolucionizmus hirdetőjét szembeállítja a proletariátus ügyével, végső soron a fejlődés ellenzőinek táborába kergeti hívét. Evolucionista felfogása szorosan összefonódik egy idealizmusba átcsapó vulgáris materialista felfogással. Jászi agnosztikus pozitívizmusa, a későbbiek során őt az etikai mozzanatok elsődlegesnek tekintő idealizmus felé viszi el.

²⁴⁹ Magyar Figyelő, 1913. 4. sz. 1. old. „Midőn a Magyar Figyelő megindult, első harcait azzal az iránnyal vívta, amelyet... radikalizmusnak szoktak nevezni”. Uo. 1914. 1. sz. „Talán nem vagyunk túlságosan szerénytelenek, ha megállapítjuk, hogy a Magyar Figyelő intő szavának némi része volt benne, hogy a zavar ma már oszlófélben van” — mármint a radikalizmus által keltett zavar.

Ezek azok a fő vonások, amelyek végighúzódnak munkásságán, hol egyik, hol másik kerül előtérbe, összehatásukban eredményezik azt a gondolatrendszert, amit szerzőjüknél találhatunk. Jászi filozófiája végeredményben tehát eklektikus nézet-rendszer: vulgáris evolucionizmus, amely agnosztikus pozitívizmussal fonódik össze, olyan filozófia, amely az etikai jellegű idealizmus felé halad. Jászi a marxizmus kritikusának kétes értékű szerepében lép fel, s ez annál is inkább furesza, mert ami eredményt elért, azt jórészt a marxizmusnak, a materialista történet-felfogásnak köszönheti. Egyrésztől bírálja a marxizmust, másrésztől azonban a marxizmus eredményeit titokban alkalmazza.

A fő vonások csupán egyes vonások, oldalak. Nem lehet egyoldalú képet rajzolni a Jászi-féle világnézetéről, filozófiáról. Amellett, hogy végső soron megállapíthatjuk az elmondott lényeges jellemző vonásokat, figyelembe kell vennünk azt az utat, amely ide vezetett. Ez az út nem egyenes, sok kitérő tartkítja azt. Nem lehet ezeket a gondolatokat egyértelműen negatívan értékelni, meg kell keresnünk azokat az ellentmondásokat, amelyek ehhez a végső képhez vezetnek, meg kell állapítanunk az ellentmondás oldalainak viszonyát s amellett, hogy végeredményben a fő oldal az ellentmondáson belül a negatív, sok haladó nézetet, sok értékes gondolatot találhatunk Jászi írásaiban. A haladó nézetek értéke magas, különösképpen magas az adott helyzetben, a XX. század első évtizedeinek reakciós viszonyai közepette. Nem lehet egy mértékkel mérni e kor Magyarországnak vagy Franciaországnak gondolkodóit. Magyarország — Ausztria — Magyarország keretei között — Európa egyik legelmaradottabb országa volt, erősen reakciós kormányzattal. A kezdetleges magyar fejlődés a kapitalizmus világméretű fejlődésének magas fokán, az imperializmus eluralkodása idején borzalmas károkat okozott a magyar nép fejlődésének, ezenbelül a magyar gondolat fejlődésének is. E helyzetben azokat a haladó nézeteket, amelyeket a radikalizmus produkált, s amelyeket Jászinál is találhatunk, ténylegesen értékükön kell mérnünk.

Nem egyértelmű a kép azért sem, mert a polgári radikalizmus — s így Jászi Oszkár működésének is több periódusa van, s ezek közül nem egyben szinte ontotta a haladó gondolatokat. Különösen 1903 után, 1905-ben, 1906-ban, az orosz forradalom hatására, illetőleg a Franciaországban kibontakozó forradalmi helyzet hatására, amelynek Jászi szemtanúja volt, sok haladó nézet érlelődik meg benne. Azonban ezek a periódusok is az ellentmondás negatív oldala felé tolódnak, az összkép e szakaszokban is a fent jellemzett fő vonásokat viseli magán.

Jászi filozófiája nem egyértelmű, nem kiforrott filozófiai állásfoglalás. Nézeteti csaponganak, gyakran változtatja azokat, gyakran ellentétes gondolatokhoz is eljut. Filozófiai állásfoglalása eklektikus voltát igyekszik megalapozni, megkerülve a fő filozófiai irányzatok harca által felvetett alapvető kérdést. A filozófia alapkérdése megkerülése nem jár, nem is járhat soha eredménnyel. E probléma választ követel mindenkitől, aki filozófiai, ideológiai problémához nyúl. Nincs egyetlen filozófiai, világnézeti probléma sem, amelyben implicite a filozófia alapkérdésére adott válasz benne ne lenne. A filozófia alapvető kérdése a két legszélesebb fogalom viszonyával, anyag és tudat viszonyával kapcsolatban megválaszolásra vár minden konkrét filozófiai kérdésben. Így e kérdést megkerülni logikailag képtelenség. A választ az alapkérdésre Jászinál is megtaláljuk: ez a válasz hol materialista, hol idealista, de végső kicsengésében, irányában, egészében idealista választ tartalmaz.

Az, hogy ez a válasz nem egyértelmű összefügg Jászi filozófiájának eklektikus voltával, ami talán egyik leglényegesebb vonása.²⁵⁰

ФИЛОСОФСКО-МИРОВОЗЗРЕНИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ БУРЖУАЗНОГО РАДИКАЛИЗМА

Дёрдь Фукас

Яси хочет применить естественно-научные методы и к социологическим исследованиям. Это ведёт к его вульгарному материализму. Пока, с одной стороны, Яси обвиняет исторический материализм в том, что тот является «материализмом желудка», с другой стороны, он сам кокетничает со взглядами вульгарного материализма; и поскольку у него имеются материалистические тенденции, постольку главным образом видны следы вульгарного материализма. Его детерминизм — механический детерминизм. Он проповедует «материализм питания» и «революцию кухни». Это биологизирующее понимание связывает его с социалдарвинизмом и даже с некоторыми взглядами расизма. В одно время естественно-научные аналогии вели его на рельсы географического детерминизма (влияние Кьеллена). Яси в географических исследованиях школы Дюркгейма видел доказанным правоту исторического материализма. В одно время он тяготел также к геополитическим теориям (План «Миттелевропа» Неймана в первые годы первой мировой войны). Характерно что — главным образом в 1910-ых годах, Яси, в противовес экономическим, выдвигает на первый план психические явления. Позднее выдвигаются на первый план моральные, относящиеся к этике моменты. Яси неизмеримо преувеличивает значение нравственных моментов общества, их считает определяющими во всём общественном процессе. С этим связан его «научный агностицизм». Это тоже исходит из Канта, из экзекантианизма. Морализирующее понимание общества Яси отвлечёт внимание от действительных взаимоотношений общества.

Статья занимается противоречивым отношением Яси к религии, что связано с философской позицией буржуазных радикалов. Соответственно философскому направлению Яси, его дорога ведёт от утверждения антирелигиозных взглядов, начиная с 1910-ых годов, к религиозности. Классовая принадлежность Яси детерминирует этот переворот. Гносеологическая причина которого связана с стремлением обсудить основной вопрос философии. Во время своей ранней деятельности Яси энергично критиковал религию, он остро нападал на религиозную нравственность, и считал религию совершенно частным делом. «Религия есть наркотикум широких народных масс.» Борьба Яси против религии велась на уровне буржуазных просветителей. Корень антирелигиозных тенденций Яси — его борьба против клерикализма. Сущность переворота 1910-ых годов: нужна «новая религия, хорошая религия» вместо старых догматических религий. Он в интересах новой, истинной религии выступает против лжерелигий, против плохих, позитивных религий.

Рассматривая философские основы радикализма, мы находим разноцветный спектр, который, как горизонтально, так и вертикально противоречив. Самая характерная черта его — эклектицизм.

Одна из самых существенных сторон оценки идеологии, философских основ буржуазного радикализма — обличение его противоречивости по периодам, но и в отдельных эпохах.

²⁵⁰ Vö. Révai József elvtárs értékelésével, „Internacionálé” 1919. 1. sz. Ugyanezt mutatja Jászi felszólalása a Társadalomtudományi Társaság 1903-ban rendezett egyik vitáján, ahol kifejtette a filozófiai módszerekkel kapcsolatos eklektikus állásfoglalását: „A tudós... a módszertani vitákat meddőknek tartja. A nagy úttörők nem sópánkodtak módszertani szörszálhasogatások felett, hanem „in medias res” kezdtek és előrevitték a tudományt. A tudós minden módszert alkalmazhat, mely neki megbízhatónak és célszerűnek látszik, és mentől többet vesz igénybe, annál biztosabb alapokra épít. A szociológiában is így van. Sokat köszönünk a lélektani (múszzernek, a történelmi materializmusnak, a darwinistáknak és az antropológusoknak.” (Huszadik Század, 1903. I. 225. old.) Az idézett részben láthatjuk: Jászi valóságos elméleti indoklást ad a filozófiai eklekticizmushoz, oda jutván, hogy minél több filozófiából merít a tudós, a szociológus, annál biztosabb lesz alapja. Ahogyan Jászi a filozófiai alapkérdések megkerülésére kísérletet tesz, ugyanúgy a dialektika és metafizika harcában is megpróbál semleges álláspontra helyezkedni. (Kiemelés tőlem. — F. Gy.)

THE PHILOSOPHICAL-IDEOLOGICAL BASIS OF BOURGEOIS RADICALISM

György Fukász

Jászi endeavours to apply the methods of natural sciences in sociological sciences. This results in vulgarizing materialism. While, on the one hand, Jászi accused historical materialism of being "gastric materialism", he himself toyed with the idea of adopting views which essentially were those of vulgar materialism, on the other, and inasmuch as any materialistic tendencies can be detected in his writings, they are the traces of vulgar materialism. His determinism is a mechanical determinism. He preaches "materialism of food" and the "revolution of the kitchen". These biologizing views of his, link him up with social Darwinism and even, to some extent, with views of racial theory. In a certain period he was driven towards geographical determinism by analogies in natural sciences. (Cf. Ljennén's influence.) He considered the truth of historical materialism to be proved by the geographical investigations of Durkheim's school. There was a time when he was attached to geopolitical theories (Neuman's plan of Mitteleuropa, during the first years of World War I). A characteristic feature of his views, especially in the 1910s, is the emphasis on psychic phenomena as against economical factors. Later it is the ethic factors that come into prominence: he immensely overestimates the significance of the ethical moments in society, regarding them as determining the entire social process. His "scientific agnosticism", inspired also by Kant and neo-Kantianism, is connected with this. Jászi's ethic conception of society diverts our attention from the real interrelations of society.

Jászi's contradictory approach to religion is connected with the philosophical attitude of the bourgeois radicals. In compliance with the shift to the rights in his philosophical views, his antireligious attitude, from the early 1910s turned toward religiousness. This change is determined by Jászi's class background, its epistemological reason being in connection with his endeavour to avoid the fundamental question of philosophy. In his early days Jászi professed energetically criticized religion and attacked religious morals. He regarded religion as a private affair. "Religion is the narcotic of the vast masses of the people." Jászi's fight against religion was waged on the level of bourgeois enlightenment. The anti-religious tendencies were rooted in Jászi's fight against clericalism.

The essence of the turn his development took in the years of 1910 was this: "New religion", "good religion" is what we need instead of the old dogmatic ones. He attacks the pseudo-religions, the bad, positive religions, in defence of the new, true religion.

When enquiring into the philosophical bases of radicalism, we find a many-coloured picture, a contradictory one both horizontally and vertically. Jászi's eclecticism is his most characteristic feature. One of the most essential tasks in assessing the ideology and philosophical bases of bourgeois radicalism is to reveal periodically, and also within one period, its contradictory character.

DIE PHILOSOPHISCH-WELTANSCHAULICHEN GRUNDLAGEN DES BÜRGERLICHEN RADIKALISMUS

György Fukász

Jászi möchte die naturwissenschaftlichen Methoden in den gesellschaftswissenschaftlichen Forschungen anwenden. Und das führt zu seinem Vulgärmaterialismus. Bis einerseits Jászi den historischen Materialismus des »Materialismus des Magens« bezichtigte, liebäugelte er selbst andererseits mit den vulgärmaterialistischen Ansichten, und lässt materialistische Tendenzen gewähren, so sind darin besonders die Spuren des Vulgärmaterialismus aufzufinden. Sein Determinismus ist ein mechanischer. Er verkündet »den Materialismus der Ernährung«, und oft kommt er auf die »Revolution der Küche« zu sprechen. Diese biologisierende Auffassung stellt das Bindeglied zum »Sozialdarwinismus« und gar zu gewissermassen rassentheoretischen Ansichten dar. Seine naturwissenschaftlichen Analogien haben ihn zu einer Zeit zum geographischen Determinismus verleitet. (Einfluss von Kjellén.) Er sah in den geographischen Forschungen der Durkheimschen Schule die Richtigkeit des historischen Materialismus erwiesen.

Zu einer Zeit neigte er auch zu den geopolitischen Theorien. (Zum Neumannschen Mitteleuropaplan, in den ersten Jahren des ersten Weltkrieges.)

Bezeichnend ist besonders in den Jahren um 1910 das Herausstreichen der psychischen Erscheinungen zum Nachteil der wirtschaftlichen Momente. Später treten die moralischen, zur Ethik gehörenden Momente in den Vordergrund; die Bedeutung der moralischen Momente der Gesellschaft wird von ihm masslos übertrieben, er betrachtet diese in dem ganzen gesellschaftlichen Prozess als bestimmend. Damit hängt sein »wissenschaftlicher Agnostizismus« zusammen, der ebenfalls durch Kant, durch den Neokantismus gespeist wird. Die moralisierende Gesellschaftsauffassung von Jászi lenkt die Aufmerksamkeit von den wahren Zusammenhängen innerhalb der Gesellschaft ab.

Der Artikel behandelt auch Jászis widerspruchsvolles Verhältnis zur Religion, welches mit der philosophischen Stellungnahme der bürgerlichen Radikalen zusammenhängt. Seiner philosophischen Rechtsverschiebung entsprechend führte sein Weg nach 1910 von der Betonung der antireligiösen Ansichten zur Religiosität. Die Wendung ist durch die Klassenzugehörigkeit von Jászi determiniert, ihre erkenntnistheoretische Ursache aber hängt mit seinem Streben zusammen, der grundlegenden Fragen der Philosophie aus dem Wege gehen zu wollen.

Jászi bekannte sich, am Anfang seiner Tätigkeit, zu entschieden religionskritischen Ansichten, bekämpfte heftig Religion und Moral. »Die Religion ist das Narkotikum für die grossen Volksmengen«. Der Kampf Jászis gegen die Religion verlief auf dem Niveau der bürgerlichen Aufklärer. Die antireligiösen Tendenzen Jászis wurzelten in seinem Kampf gegen den Klerikalismus. Das Wesentliche an der in den Jahren um 1910 erfolgten Wendung ist: man benötige »eine neue Religion«, »eine gute Religion« anstelle der alten Dogmareligionen. Er greift die Scheinreligionen, die schlechten, die positiven Religionen, im Interesse der neuen, wahren Religion, an.

Wenn wir die philosophischen Grundlagen des Radikalismus untersuchen, so finden wir hier ein buntes Bild, das widerspruchsvoll ist, und das sowohl horizontal als auch vertikal. Sein bezeichnendster Zug ist der Eklektizismus.

Eine der bedeutendsten Seiten der Wertung der philosophischen Grundlagen und der Ideologie des bürgerlichen Radikalismus ist die Klarstellung seiner Widersprüchlichkeit in den einzelnen Perioden, aber auch innerhalb der einzelnen Epochen.